

VILNIAUS UNIVERSITETAS
FILOLOGIJOS FAKULTETAS

DEIMANTĖ BLUSEVIČIŪTĖ
STUDIJŲ PROGRAMA
LITERATŪROS ANTROPOLOGIJA IR KULTŪRA

Istorinės lietuvių literatūros ir istoriografijos sąveikos XIX a. pab.–XX a. pr.

Magistro darbas

Darbo vadovė prof. dr. Brigita Speičytė

Vilnius

2025

Deimantė Blusevičiūtė, *Istorinės lietuvių literatūros ir istoriografijos sąveikos XIX a. pab.–XX a. pr.*
Magistro darbas, vadovė prof. dr. Brigita Speičytė, Vilniaus universitetas, Filologijos fakultetas,
2025, 80 p.

Raktiniai žodžiai: istoriografija, istorinė literatūra, kultūrinė atmintis, tautinis atgimimas, atminties medijos, Jonas Basanavičius, Jonas Šliūpas, Maironis, Vincas Pietaris, Marcelinas Šikšnys, Aleksandras Fromas-Gužutis, Mykolas Biržiška, Augustinas Janulaitis, Augustinas Voldemaras, Vincas Krėvė, Vydūnas, Sofija Kymantaitė, Liudas Gira, Juozapas Albinas Herbačiauskas.

Anotacija

Šiame darbe atskleidžiamos sąveikos tarp lietuvių istoriografijos ir istorinės grožinės kūrybos joms formuojant bei platinant tautos kultūrinę atmintį intensyviausiu tautinio atgimimo periodu (XIX a. pab.–XX a. pr.). Daugiausia atsižvelgiama į istoriografijos bei istorinės literatūros raštų turinį, pagrindines jomis perteikiamas idėjas, o kartais ir jų stiliaus, žanrines ypatybes bei į šiuos raštus išreikštus požiūrius visuomenėje. Sąlyčio taškai tarp šių dviejų sričių išryškinami, kad būtų galima plačiau apibūdinti minėtą bendrąją tautos atmintį, jos kaitą aprašomuoju metu, o tuo pačiu nusakomas ir istoriografijos bei istorinės literatūros, kaip šios atminties medijų, pobūdis, jų santykis su šia atmintimi bei šio santykio kismas, keičiantis pačiai tautos kultūros terpei. Siekiant aiškiau atskleisti tautos kultūrinės atminties bei ją formuojančių ir perteikiančių medijų pobūdį ir kaitą, aprašomas laikotarpis skaidomas į dvi dalis, pirmąją skiriant apibūdinti vadinamosios *aušrininkų* kartos rašytojų bei istorikų darbų sąveikai, jiems kuriant bendrą tautos praeities vaizdinį, o antrąją – naujos kartos rašytojų bei istorikų, siekusių savo atstovaujamų sričių atskirumo ir profesionalumo, darbų sąveikai, išryškinančiai pakitusį jų požiūrį tiek į pačią praeitį, tiek į *aušrininkams* būdingą jos sampratos modelį.

Turinys:

Ivadas	4
1. Pirmoji karta.	13
1.1 Atminties atgavimas kaip reikšmingas tapatybės formavimo veiksnys istoriografijoje ir istorinėje literatūroje.....	13
1.2 Lietuvių savitumo aspektų išryškėjimas ir santykio su jais nustatymas.....	17
1.3 Nurodymai ateičiai.....	25
1.4 Ar vienoda buvo istoriografijos ir istorinės literatūros reikšmė kultūrinei atminčiai?	29
2. Antroji karta	35
2.1 Pakitęs požiūris į praeitį.....	35
2.1.1 Individo ir jo maišto prieš esamą tvarką reikšmė istorijoje.	35
2.1.2 Gilesnis žvilgsnis į praeitį.....	41
2.1.3 Praeities pasakojimo papildymas.....	43
2.1.4 Praeities nušventinimas.....	46
2.2 Tautiškumas ir jo vieta tarp kitų <i>didžiųjų idėjų</i> antrosios kartos istorijos vaizdiniuose	50
2.2.1 Tautiškumas	50
2.2.2 Tautiškumo santykis su kitomis idėjomis	58
Išvados	63
Literatūra.....	70
Šaltiniai	71
Santrauka	77
Summary.....	79

Ivadas

Antikoje bei Ankstyvaisiais Naujaisiais laikais istorijos rašymas ir literatūra buvo glaudžiai susijusios sritys atminties perdavimo ir formavimo procesuose. Istorinis pasakojimas dažnai būdavo suliteratūrintas, nes autorius aprašydavo emocinio poveikio nepraradusius įvykius, o taip pat siekė savo tekstu daryti įtaką visuomenei, užtikrinti organišką praeities vertybių perdavimą ateičiai, atminties tąsą (Sverdiolas, 1996, p. 43–53). Kartu ir istorinės tematikos literatūros darbai buvo skirti perteikti savos epochos arba universaliosioms vertybėms, moralės normoms (Lukacs, 1991, p. 19; 93).

Tačiau XIX a., po Prancūzijos Revoliucijos bei kitų reikšmingų politinių, ekonominių ir socialinių pokyčių Vakarų visuomenėse, iš esmės keitėsi požiūris į praeitį bei santykis su ja. Pradėjus suvokti savą epochą kaip esmingai besiskiriančią nuo prieš tai buvusių, o taip pat ir patį laiką kaip istorišką, sąlygojantį kaitą, o ne ciklišką, užtikrinantį amžinus dėsnius, įsigalėjo tai, ką Richard Terdiman vadina „atminties krize“ (Terdiman, 1993, p. 3). Praeitis pradėta laikyti iš tikrųjų praėjusia, nebeturinčia jungties su gyvenamąja dabartimi, netgi svetima jai. Buvo imta aktyviai rūpintis praeities išsaugojimu, jos tęstinumu, reikšmės ir įtakos dabarčiai bei ateičiai įsisamoninimu. Visa tai lėmė aptariamuoju metu išaugusį domėjimąsi istorija, padidėjusį istoriografijos bei istorinės tematikos grožinės kūrybos kiekį. O tiesos apie praeitį paieškos davė pradžią mokslinės, istorizmo principais grįstos istoriografijos formavimuisi (Ibid., p. 22).

Kartu nereikėtų nuvertinti istorinių tekstų reikšmės ir aptariamuoju metu kilusiems tautiniams judėjimams. XIX a. daugumoje kraštų suklestėjęs nacionalizmas tapo dar viena iš svarių paskatų istoriografijos bei istorinės literatūros gausėjimui, nes šio pobūdžio raštams buvo priskiriamas išskirtinis vaidmuo ugdant kolektyvinio tapatumo jausmą (Gieda, 2017, p. 58). Taigi, šiuose raštuose perteikiama praeitis gyvenamojoje dabartyje dalyvavo kaip reikšmingas tapatybės formavimo veiksnys, todėl ji gali būti siejama su kultūrine atmintimi. Jan Assmann tokia atmintimi laiko tam tikros bendruomenės savitai rekonstruotos praeities vaizdinį, priklausomą nuo dabarties konteksto, atliepiantį jos idėjoms, emocijoms, vertybėms, selektyvų istorinių faktų atžvilgiu. Šitokia atmintis, kaip konkrečios žmonių grupės pasakojimas apie save, apibūdinantis jos prigimtį, stiprybes ir silpnybes, kartu formuoja tos grupės identitetą (Assmann, J. 2011, p. 25–26). Kadangi kultūrinė atmintis apima tolimą praeitį, norint išlaikyti ją gyvybingą bendroje grupės sąmonėje, turi būti užtikrintas nuolatinis jos dalyvavimas socialinėje plotmėje (Ibid., p. 23). Šitokią kultūrinės atminties cirkuliaciją kone geriausiai užtikrina įvairios *medijos*, kurios ne tik pačios yra veikiamos kultūrinės atminties, bet pagal savo pobūdį daro atminčiai vienokią ar kitokią įtaką (Assmann, A., 2011, p. 10–11; Erll, 2011, p. 114). Tokių medijų vaidmenį atlieka ir literatūra bei istoriografija.

Šios dvi medijos kiek skirtingai veikia atminties perdavimo, įtvirtinimo, formavimo procese. Literatūra yra laikoma viena reikšmingiausių kultūrinės atminties medijų dėl joje dominuojančio fikcijos elemento. Šis elementas lemia tai, kad literatūros kūrimo procesai yra kone tapatūs pačios

atminties formavimo(si) būdams, kuriuose svarbūs atrankos ir sintezės veiksniai, sąlygojantys tai, kas yra prisimenama ir kas ne, kaip prisimenami dalykai apjungiami į vieną pasakojimą, kokia prasmė jiems suteikiama (Erll, 2011, p. 145), t. y. kokie siūlomi tikrovės suvokimo modeliai. Šitokia prieiga savo ruožtu prieštariauja mokslinės istoriografijos, kuri XIX a. daugumoje valstybių tapo dominuojančiu istorijos rašymo būdu (Gieda, 2017, p. 54), nuostatoms, skatinusiomis nešališką žvilgsnį į praeitį, ištikimybę fakto tiesai. Todėl yra manoma, kad būtent aptariamuoju metu lietuvių istoriografijos išlaikytas literatūriškumas darė ją artima bendruomenės atminčiai (Speičytė, 2012, p. 36). Kita vertus, dabar maždaug sutariama, kad net griežtais mokslo principais grįstoje istoriografijoje visiškas objektyvumas yra tik naivus idealas, o istorijos rašymas nedaug skiriasi nuo atminties veikimo būdų (Assmann, A., 2011, p. 123; Erll, 2011, p. 39), nes bet koks istorinis pasakojimas neišvengia atrankos, interpretacijos, prasminio naratyvo kūrimo. Taip pat, mokslinė istoriografija, pasak Aleidos Assmann, gali savitu būdu pasitarnauti kultūrinei atminčiai. Kadangi istoriniams tyrimams neretai pasirenkami praeities fragmentai, neįtraukti į *oficialią* atmintį, jie savotiškai neleidžia šiai atminčiai sustabarėti, netiesiogiai skatina ją peržvelgti, pakeisti ir atnaujinti (Assmann, A. 2011, p. 126). Reikia pažymėti, kad moksliniams darbams priskiriama ir didesnė pretenzija į tiesą nei literatūriniam diskursui, kita vertus, socialinėje sferoje šis skirtumas nėra aiškiai suvokiamas (Erll, 2011, p. 150).

Lietuvių istoriografijos istoriją tyrinėjantis Aurelijus Gieda monografijoje *Manifestuojanti Klėja* (2017) nurodo aptarsimu laikotarpiu buvus dvi lietuvių istorikų kartas, kurių santykis su praeitimi, jos pažinimo būdai skyrėsi. Pirmosios pasirodymą autorius žymi 1883 m. data ir vadina ją „aušrinės“ arba „nacionalinės“ istoriografijos karta. Kaip pagrindiniai šios kartos atstovai įvardijami Jonas Basanavičius, Maironis ir Jonas Šliūpas, o būdingiausiais jos bruožais, didžiųjų Europos valstybių istoriografijos moksliskėjimo ir profesionalėjimo kontekste, laikomi pragmatizmas, didaktiškumas, neprofesionalumas, aiškus angažavimasis politiniams ir visuomeniniams tikslams. Taip pat monografijoje pažymima, kad panašiai retoriška, ne itin profesionali bei visuomeniškai angažuota buvo ir šio laikmečio grožinė istorinė kūryba, paminimas savotiškas istorikų ir istorinės literatūros kūrėjų darbų panašumas ne tik idėjų ar vaizduojamų siužetų, bet ir stiliaus, žanro požiūriu, tuo pačiu akcentuojama ir tai, kad istoriografijoje nevengta naudoti literatūrai būdingos vaizduotės (Gieda, 2017, p. 104). Tačiau maždaug po 1904 m. spaudos draudimo panaikinimo bei 1905 m. revoliucijos, pasak A. Giedos, į lietuvių kultūrinį gyvenimą įsiliejo nauja istorikų karta. Jos pagrindiniais atstovais nurodomi Mykolas Biržiška, Augustinas Janulaitis, Augustinas Voldemaras, tuo metu jauni, išsilavinimą savo srityje įgavę profesionalai, kurie agitavo už istorijos kaip mokslo suvokimą pagal to meto standartus, istoriografijos nepavaldumą gyvenamojo laiko realijoms. Kaip tik tuo metu pasirodė ir nauja rašytojų karta, skelbusi, kad literatūra turėtų tapti nepriklausoma menine sfera, nusikratyti jai priskirtų visuomeninių ir politinių uždavinių (Kubilius, 1996, p. 108). Kartu, naujai istorikų kartai

ėmus labiau gilintis į konkrečius praeities laikotarpius, siekiant juos ištirti, istorinėje grožinėje kūryboje taip pat pasireiškė naujų tendencijų, buvo siūlomas gilesnis žvilgsnis į veikėją kaip individą bei į pačią tautos praeitį (Martišiūtė, 2006, p. 126). Tad XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių teritorijose galima įžvelgti ne tik kintančias istoriografijos ir literatūros tendencijas, bet ir pasikeitusį jų tarpusavio santykį bei jų santykį su praeitimi, galintį turėti įtakos jų, kaip kultūrinės atminties medijų, pobūdžiui.

Sąveikos tarp lietuvių istoriografijos ir istorinės literatūros bei jų kaita skirtingais laikotarpiais iki šiol nėra atskirai nagrinėta tema. Tačiau kalbant apie pavienių inteligentų veiklą, tautos kultūros bei istorinių raštų joje pobūdį (ypač XIX a.), šios sąveikos neretai pastebimos bei išryškinamos. Kaip pavyzdį galima paminėti Romos Bončkutės straipsnį *Istoriografijos ir literatūros paralelės: manieringos iškalbos topai Simono Daukanto veikale „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“* (2005). Taip pat A. Gieda knygoje *Manifestuojanti Klėja* kalbėdamas apie „aušrininkų“ istoriografinių darbų tendencijas, kaip minėta, trumpai akcentavo jų panašumą tos pačios kartos istorinei grožinei kūrybai. Brigita Spečytė knygoje apie Maironį *Anapus ribos* (2012) irgi ne tik atskleidė šio poeto gyvenamojo laikmečio istoriografinių darbų Lietuvos teritorijoje literatūriškumą bei to reikšmę bendrajai atminčiai, bet ir nusakė sąsajas tarp Maironio istorinių eilėraščių bei kitų krašto istorinės literatūros ir istoriografijos pobūdžio tekstų (Spečytė, 2012, p. 80–93). Tačiau tai neatskleidžia platesnio istorinės literatūros ir istoriografijos sąveikų vaizdo (jį atskleisti ir nebuvo šių autorių tikslas) – kalbant apie šių sričių persipynimą pavienių asmenų veikaluose, sunkiau apibūdinti visas su tuo persipynimu susijusias tendencijas, pabrėžti jų (ne)atsikartojimą kitų kultūros veikėjų raštuose; kartu, sąveikos tarp istoriografijos ir istorinės literatūros dažniausiai įžvelgiamos tik XIX a., taigi tuomet, kai jos buvo akivaizdžiausios, tačiau ne vėlesniais laikotarpiais. Štai ir A. Gieda, nors pažymėjęs minėtas sąveikas „aušrininkų“ kartos darbuose, aprašydamas kitą istoriografijos vystymosi tarpsnį (1904–1915 m.) istorinės literatūros visai nebemini. Tačiau tai, kad istoriografijos ir istorinės literatūros sąveikos šiuo laikotarpiu nebuvo tokios ryškios kaip XIX a., dar nereiškia, jog jų nebuvo visai. Nustatyti sąveikas tarp šių dviejų sričių, ypač tautinio atgimimo metu, yra svarbu, siekiant aiškiau suvokti, kokiais būdais buvo kuriama, plečiama ir saugoma tautą formavusi atmintis bei atsekti, kokias funkcijas šiame procese įgavo istoriografija ir literatūra kaip skirtingos šios atminties medijos. Kitaip tariant, tik nustatę sąlyčio taškus tarp atskirų atminties medijų galime išskirti būdingiausius jomis perteikiamos atminties bruožus, kalbėti apie tos atminties *visuotinumą* tautos kultūros terpėje, o kartu ir labiau atskleisti pačių atminties medijų pobūdį, jų (nevienodą) santykį su tautos praeitimi, jų raidos sąryšį su kintančia tautos kultūros atmosfera bei besimainančiu tautinės bendruomenės ir jos praeities vaizdiniu.

Darbo tikslas. Nustatyti, kaip sąveikavo lietuvių istoriografija ir istorinė literatūra 1883–1918 m., formuodamos bei platindamos tautos kultūrinę atmintį.

Darbo uždaviniai. 1) *Išsamiau* atskleisti sąveikas tarp vadinamosios „aušrininkų“ kartos (nuo

1883 m.) istoriografijos ir istorinės literatūros, atsižvelgiant į gana gausų būrį šių kultūros sričių autorių ir jų darbų bei išryškinant svarbiausius šių sričių sąlyčio taškus, susijusius su bendrąja atmintimi ir jos procesais.

2) Parodyti net tik buvusį neginčijamą šių sričių panašumą, bet atskleisti ir jų, kaip vis dėlto skirtingų atminties medijų, ne visada vienodą santykį su šia atmintimi, kitokias galimybes prie jos prisidėti.

3) Nutatyti sąveikas tarp šių dviejų sričių tame tautos gyvavimo laike, kuriame jų dar nebuvo ieškota (1904–1918 m.), parodant besikeičiantį jų santykį su kultūrine atmintimi, o kartu ir šios pačios atminties kismą.

Sąveikų tarp istoriografijos ir istorinės literatūros bus ieškoma pirmiausia atsižvelgiant į veikalų turinį, jais perteikiamas pagrindines idėjas, vertes, juose atsiskleidžiantį santykį su praeitimi. Kur atrodys reikalinga, bus kreipiamas dėmesys ir į jų stilių, žanrines ypatybes bei atskirų raštų atžvilgiu išreikštas nuomones visuomenėje.

Laikotarpio ribos. Darbe aptariamas laikotarpis apima maždaug šiuos metus: 1883–1918 m. (nuo leidinio *Aušra* pasirodymo iki nepriklausomos Lietuvos valstybės įkūrimo). Laikotarpio pradžia pasirinkti 1883 m., nes jie žymi staigų lietuvių istorinės tematikos darbų kiekio išaugimą, ryšio su tautos istorija užmezgimą, peržengusį trapias pavienes iniciatyvas (Gieda, 2017, p. 77). Laikotarpis užbaigiamas 1918 m., nes nepriklausomos valstybės sąlygos jau lėmė visiškai pasikeitusią lietuvių tautos politinę bei kultūrinę situaciją, naujas istoriografijos ir istorinės literatūros plėtotės galimybes. Laikotarpis skaidomas į dvi dalis ties 1904–1905 m., žyminčiais lietuvių kultūrinėje arenoje naujos rašytojų ir istorikų kartos pasirodymą, keičiantį jų atstovaujamų kultūros sričių tendencijas, požiūrį į jas. Tiek laikotarpio ribos, tiek jo skaidymas yra sąlyginis, suvokiant, kad tautoje vyraavusių visuomeninių, politinių, kultūrinių reiškinių negalima apibrėžti konkrečiomis datomis. Taip pat reikia turėti omenyje, kad pasirodžius naujajai rašytojų ir istorikų kartai senoji toliau reikėsi, rengė publikacijas, todėl bus aptarti ir jų vėlesni, po naujosios kartos atėjimo spausdinti darbai.

Pirmosios kartos istorinė literatūra ir istoriografija. Pagrindiniais darbe aptarsimos istoriografijos atstovais, vadovaujantis A. Giedos monografija, pasirinkti J. Basanavičius, Maironis ir J. Šliūpas. Stambiausios J. Basanavičiaus istoriografinės studijos aprašomuoju laikotarpiu buvo *Apie senovės Lietuvos pilis* (1891), pasakojanti apie lietuvių kovas su kryžiuočiais, o taip pat etnografija paremti jo darbai, kuriais siekta išsiaiškinti lietuvių tautos ištakas – *Žiponas bei Žiponė* (1885), *Žirgas ir vaikas* (1885), *Etnologiškos smulkmenos* (1893), *Lietuviškai-trakiškos studijos* (1898), *Levas lietuvių pasakose ir dainose* (1907–1919); kartais bus pasitelkti ir kai kurie istoriniai šio inteligento straipsniai, publikuoti to meto periodinėje spaudoje. Maironis tuo metu publikavo veikalą *Apsakymai apie Lietuvos praeigą* (1891), perleistą dar 1903 ir 1906 m., kuriame pateikė ištisos lietuvių tautos istorijos, nuo seniausių laikų iki gyvenamojo amžiaus, vaizdinį. J. Šliūpas taip pat išleido *ištisą* tautos

istoriją trimis tomis: *Lietuvių tauta senovėje ir šiandien* t. 1–2 (1904–1905) bei *Gadynė šlėktos viešpatavimo Lietuvoje* (1909). Siekiant visapusiškai atskleisti to meto istoriografijos tendencijas bei inteligentų požiūrį į gyvenamojo laiko kultūrą, bus svarbus ir J. Šliūpo literatūros istorijos veikalas *Lietuviškieji raštai ir raštininkai* (1890), o kad būtų galima geriau suvokti tam tikras šio autoriaus ideologines nuostatas bus pasitelktas ir jo istoriškai-sociologiškas „piešinys“ *Lietuvystės praeitis, dabartis ir ateitis* (1897). Dėl tų pačių priežasčių dėmesys bus skiriamas ir kai kuriems spaudoje skelbtiems šių veikėjų publicistinio pobūdžio straipsniams.

Istorinė šios kartos literatūra pasižymi žanrine įvairove. Poezijai atstovaus gausiai *Aušroje* (1883–1886) spausdinti eilėraščiai apie tautos praeitį, taip pat keletas Maironio kūrinių (ypač 1982 m. *Žemaičių ir Lietuvos apžvalgoje* publikuotas *Trakai (Trakų pilis)*), atskleidžiantis gyvenamosios dabarties žmogaus santykį su praeitimi; tam tikrame kontekste bus minėtini ir 1895 m. *Pavasario balsuose* pasirodę tuomet du vieninteliai vien lietuvių praeičiai skirti šio poeto eilėraščiai *Milžinių kapai* ir *Senovės daina (Oi neverk, matušėle!)*). Proza atstovaus pirmasis lietuvių istorinis romanas Vinco Pietario *Algimantas* (1904–1905). Dramai – populiari tuo metu Marcelino Šikšnio drama *Pilėnų kunigaikštis* (1905) bei lietuvių dramaturgijos pradininko Aleksandro Fromo-Gužučio istorinės dramos *Išgriovimas Kauno pilies 1362 m.* (1893), *Gedimino sapnas* (1910) ir *Vaidilutė arba žemaičių krikštas* (1910). Pastarosios dvi dramos publikuotos gana vėlai, tačiau jos priskiriamos pirmajai kartai remiantis tuo, kad A. Fromo kūryba buvo persmelkta dar senosios LDK bajorijos kultūrinės tradicijos ir lenkų romantizmo, o savuosius kūrinius autorius, manoma, parašė anksčiau nei pradėjo juos spausdinti (Martišiūtė, 2006, p. 34). Kita vertus, autoriaus sąsajos su bajoriška bei lenkiška tradicija lėmė tam tikrus jo ir amžininkų kūrinių skirtumus, pirmiausia pasireiškusius požiūryje į senąją pagonišką religiją.

Antrosios kartos istorinė literatūra ir istoriografija. Istorioğrafiją, kaip minėta, reprezentuos M. Biržiškos, A. Janulaičio ir A. Voldemaro darbai. Antrosios kartos istoriografijos tendencijoms bei jos požiūriui į pirmąją kartą atskleisti bus reikšminga A. Janulaičio brošiūrėlė *Kur lietuvių senovėje gyventa* (1903), perleista 1907 m., kurioje parodijuojamas „aušrinių“ istorijos raštų pobūdis. Visapusiškam pakitusios istoriografijos vaizdiniui sudaryti svarbūs aptariamam metu išleisti ir kiti šio istoriko darbai: biografiniai – *Emilija Pliateraitė* (1908), *Simanas Daukantas* (1913), *Kun. Liudvikas Adomas Jucevičius* (1910), *Adomas Mickevychia* (1902); lietuvių teisei ir visuomenės santykiams skirti – *Lietuvos visuomenės ir teisės istorija* (1916), *Lietuvių Statutai ir jų istorija* (1918); lietuvių valstiečių dalyvavimą sukilimuose apibūdinantys – *Valstiečių sukilimas XVIII amžiuje Lietuvoje* (1910), *Valstiečiai ir 1831 m. revoliucija Lietuvoje* (1910). Tam tikrai politinei ir idėjinei šio istoriko laikysenai atskleisti bus naudingas ir jo drauge su Jonu Biliūnu bei Vladu Mongirdu 1905 m. publikuotas istorinių-agitacinių straipsnelių rinkinys *Iš istorijos. Kaimiečių kovos su ponais*. M. Biržiška, savo ruožtu, buvo labiau suinteresuotas visuomenės ir literatūros (kultūros) istorija, tai atskleidžia

aptariamam metu pasirodę jo straipsniai: *Mažosios Lietuvos visuomenė Duonelaičio metu* (1915), *Prie M. Valančiaus „Žemaičių vyskupystės“* (1911), *Iš D. Poškos raštų* (1914) ir dalimis *Visuomenėje* publikuotas *Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu* (1910–1911). Tiek aprašomo meto istoriografijos tendencijoms, tiek paties autoriaus visuomeninėms bei tautinėms pažiūroms apibūdinti naudingas ir jo biografinis raštas *Antanas Klementas* (1910). A. Voldemaras apibūdinamam laikotarpiu istorinių darbų parašė itin nedaug, bus remiamasi jo straipsniais *Lietuviai mūšyje ties Žalgiriu* (1910) bei rusų leidinyje publikuotu *Tautinė kova Didžiojoje Lietuvos kunigaikštijoje XV ir XVI Amžiuose* (1909). Reikia pažymėti, kad naujosios kartos istorikų, kaip ir rašytojų, periodinėje spaudoje skelbti publicistiniai straipsniai, kuriais apibūdinamas jų požiūris į savo atstovaujamą sritį, bei publikuotos recenzijos ankstesniosios kartos darbams, taip pat bus svarbios ir naudotinos.

Istorinėje šios kartos literatūroje žanrinės įvairovės mažiau, vyrauja dramos. Pagrindiniais kūriniais pasirinkti Vinco Krėvės *Šarūnas* (1910–1911), kuriame išryškinama individo psichologija, jo susipriešinimas su visuomene, iškyla etinė problematika, Vydūno *Amžina ugnis* (1913), *Probočių šešėliai* (1908), skirti tautos atgimimo problematikai, Sofijos Kymantaitės *Kalinys* (1919), Liudo Giros *Kerštas* (1910), kalbantys apie sąmoningą individo apsisprendimą istorinių įvykių akivaizdoje, vidinius išgyvenimus, Juozapo Albino Herbačiausko *Lietuvos griuvėsių himnas* (1907), pateikiantis simbolinę žvilgsnį į tautos praeitį, Vydūno *Mūsų laimėjimas* (1913), atskleidžiantis kaip konkretus istorijos įvykis (Žalgirio mūšis) palengva įsigali tautos dvasioje (kultūroje). Svarbi ir L. Giros poema *Milžinkapių daina* (1910), kurioje pasakojimas apie Pilėnų žūtį įgauna pagal liaudies dainas stilizuoto epo formą, o taip pat panašiu stiliumi parašyti V. Krėvės *Dainavos šalies senų žmonių padavimai* (1912), ypač *patriotiškiausias* iš jų *Milžinkapis*, pasakojantis apie senovės lietuvių kovas su kryžiuočiais.

Svarbu pabrėžti, kad bus nagrinėjami lietuvių kalba parašyti darbai. Toks pasirinkimas grindžiamas atsižvelgiant į aptariamuoju metu dominavusį lietuvių tautinio ir visuomeninio judėjimo pobūdį – lietuvių tauta buvo pradėta suprasti etnografinė prasme, didelę reikšmę jos sampratai įgavo kalba (Staliūnas, 2015, p. 143). Žmonės, nekalbantys sava kalba, buvo smerkiami, tas pats galiojo ir raštams – kad būtų įtraukti į tautos kultūros *apyvartą* XIX a. II pus. jie jau kone be išimties turėjo būti parašyti arba išleisti lietuviškai. Todėl net į tokius neabejotinus autoritetus to meto lietuvių istorikams ir rašytojams, kaip Teodoras Narbutas, Adomas Mickevičius, Juozapas Ignotas Kraševskis, Vladislovas Sirokomlė, buvo žvelgiama nevienareikšmiškai dėl jų raštų kalbos (žr. Griškaitė, 2013). Žinoma, nesant pakankamai šaltinių, bus atsižvelgiama ir į kitataučių kultūros terpėje svetimomis kalbomis publikuotus lietuvių autorių darbus (A. Voldemaro atveju), o dėlei palyginimo bus pasitelkiami ir aptariamuoju laiku lietuvių aplinkoje pasirodę kitakalbės lietuviškos tematikos istoriografijos ar istorinės literatūros vertimai, turint omenyje, kad vertimas reikalavo sąmoningo apsisprendimo bei pasirinkimo.

Istoriografija šiame darbe laikomi į tiesą pretenduojantys raštai apie praeitį, kuriuose galėjo dominuoti tiek literatūrinis, tiek įvairaus lygio mokslinis diskursas. Istorinė literatūra – grožinė kūryba apie praeitį, šią suprantant plačiąja prasme (nuo konkretaus istorinio laikotarpio ar įvykio iki praeities kaip idėjos). Svarbiausias rodiklis abiejų sričių darbams yra istorinė distancija, t. y. suvokimas, kad aprašomi dalykai yra nutolę nuo autoriaus/-ės gyvenamosios dabarties, neturintys jai tiesioginės įtakos.

Pagrindinė teorinė literatūra. Nors laikotarpis tarp spaudos draudimo panaikinimo ir nepriklausomos Lietuvos valstybės sukūrimo (arba Pirmojo pasaulinio karo), buvo svarbus tautinės bendruomenės raidai, jis yra dar menkai tyrinėtas. A. Gieda veikale *Manifestuojanti Klėja* bene pirmasis išskyrė jį kaip savitą periodą Lietuvos istoriografijos istorijoje. Kartu šis tyrinėtojas pažymėjo vyraujančią tendenciją į lietuvių istoriografiją žvelgti pagal politinės istorijos laiko matus, šitaip *pam-etant* XX a. pirmus du dešimtmečius tarp carizmo priespaudos ir nepriklausomoje Lietuvos valstybėje atsiradusių visiškai naujų sąlygų istoriografijos mokslui plėtoti (Gieda, 2017, p. 120). Tačiau politinės istorijos periodizacija ne visada tinka kultūros ir mokslo raidai – 1904–1918 m. laikotarpis, kurio metu buvo išjudintas politinio gyvenimo sąstingis, atsinaujino ir plėtėsi kultūra, tarp tautiečių daugėjo išsilavinusių žmonių, lietuvių žemes daug sparčiau ėmė pasiekti įvairios europinės to laiko idėjos, buvo steigiamos meno ir mokslo institucijos, rengiamos parodos, suklestėjo ir išaugo spauda, išryškėjo visuomenės susiskaidymas ir buvo vedamos įvairios diskusijos, tiesiog negali būti paliktas nuošalyje kalbant apie istoriografijos, literatūros ar bendrosios atminties istoriją. A. Giedos požiūriu, tuo metu net buvo padėti idėjiniai istoriografijos profesionalizacijos pamatai, plėtoti jau tarpukariu (Ibid., p. 120). Reikia pažymėti, kad atskirų tyrimų, skirtų šio periodo istoriografijai, yra itin nedaug (Ibid., p. 121). Iš jų šiam darbui aktualus bus dar Tito Krutulio straipsnis (2020), kuriame kiekviškai apžvelgti istoriniai straipsniai 1904–1918 m. lietuvių periodikoje, kartu atskleidžiant sąsajas tarp jų tematikos ir leidinio, kuriame jie pasirodė, ideologinės pakraipos.

Literatūros istorijoje XX a. pr. yra pernelyg svarbi ir pilna naujovių, kad į ją būtų galima neatkreipti dėmesio. Štai *Lietuvių literatūros istorijos* tritomyje (XIX a. sud. Juozas Girdzijauskas, 2001; XX a. I. pus. sud. Rimantas Skeivys, 1-2 d., 2010) šis periodas nors ir nėra aiškiai išskirtas, jo metu pasireiškusios literatūros tendencijos ir sukurti darbai tyrinėjami bendrai XX a. I pus. kontekste, vis tik trumpai apibūdinami po spaudos draudimo panaikinimo pasireiškę grožinės kūrybos ir jos sampratos pokyčiai. O Vytauto Kubiliaus knygoje *XX amžiaus literatūra* (1996) pati amžiaus pradžia aptariama atskiru skyriumi, jos literatūra išskaidoma į keletą srovių, pastebimas bent dalies grožinės kūrybos ir rašytojų požiūrio į ją modernėjimas, paminimas tuomet apskritai vykęs lietuvių viešojo gyvenimo ir kūrybinės energijos suklestėjimas. Nepaisant to, tyrimų, skirtų vien XX a. pr. lietuvių literatūrai, taip pat negausu, vienas iš jų – Leono Gudaičio monografija *Platėjantys akiračiai* (1977), kurioje autorius apžvelgė pirmą kartą tuomet pasirodžiusią lietuvių literatūrinę spaudą bei literatūros

pobūdį ir padėtį įvairioje periodikoje. Atskirai apie šios kartos rašytojų kūrybines ir pasaulėžiūrines tendencijas kalbama ir Aušros Jurgutienės monografijoje *Naujasis romantizmas – iš pasiilgimo* (1998). Visi šie veikalai nėra skirti vien istorinei literatūrai, tačiau juose galima rasti informacijos ir apie atskirus šios literatūros (o kartais ir istoriografijos) autorius bei jų darbus. Daugiau apie istorinę literatūrą (abiejų mums rūpimų periodų) galima sužinoti iš knygų, skirtų paskiriems šios literatūros žanrams. Ypač svarbus Giedriaus Viliūno *Lietuvių istorinis romanas* (1992) dėl jame pateikto V. Pietario *Algimanto* ir jo konteksto aptarimo, taip pat Aušros Martišiūtės *Pirmasis lietuvių dramaturgijos šimtmetis* (2006), kur nemažai dėmesio skiriama tautinės tapatybės vaizdiniais istorinėse dramose bei V. Krėvės *Šarūno* analizei. Informacijos apie aptariamo meto istorinę literatūrą ar istoriografiją gali teikti ir monografijos apie konkrečius jų autorius, išsamiau atskleidžiančios šių pažiūras, kultūrinį kontekstą, raštų pobūdį, pvz. minėta Brigitos Speičytės knyga apie Maironį, Alberto Zalatoriaus *Vincas Krėvė* (2003), Aušros Martišiūtės *Vydūno dramaturgija* (2000), Nidos Gaidauskienės *Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė* (2018), Eligijaus Railos studija apie J. Basanavičių *Lietuvystės Mozė* (2019).

Skirtingai nei pirmieji du XX a. dešimtmečiai, XIX a. II pus. ir jai būdingi lietuvių praeities vaizdiniai istoriografijoje bei literatūroje yra nagrinėti gausiai ir įvairiais rakursais, ypač kalbant apie tautinį atgimimą, jam reikšmingą tapatybės formavimą; nemažai dėmesio skirta ir prie šio formavimo itin prisidėjusiam leidinyje *Aušra* išreikštiems pagrindiniams lietuviškojo identiteto aspektams bei jų sąsajai su tautos istorija. Keletas ryškiausių pastarųjų tyrimų pavyzdžių: Kamilės Černiūtės *Lietuviškosios istorijos ir paveldo paieškos Aušroje* (2016), Auksuolės Čepaitienės *Kultūriniai lietuviškumo vaizdiniai „Aušroje“ ir moksliniai kontekstai* (2019), Dariaus Staliūno *Lietuvos idėja „Aušroje“* (2013). Svarbūs ir darbai, nustatantys aušrininkų kartos santykį su ankstesniu, ypač *lenkiškai-lietuviškos* kultūros aplinkoje gimusiu praeities vaizdiniu, tokie kaip Redos Griškaitės straipsnis *Auszra ir Teodoras Narbutas* (2013). Siekiant geriau pažinti lietuvių tautinį atgimimą, praeities reikšmę ir savotišką *įveiksmimą* jo metu, reikėtų atsižvelgti ir į šiam atgimimui skirtus įvairesnės tematikos tyrimus, tokius kaip Pauliaus Subačiaus *Lietuvių tapatybės kalvė* (1999), Audronės Žentelytės *Lietuvių tautinio atgimimo mitologija* (1998), Dariaus Staliūno *Lietuviškojo nacionalizmo erdvėkūra iki 1914 m.* (2015); platesnes kultūros analizės studijas, tokias kaip Vytauto Kavolio *Žmogus istorijoje* (1994) ir Arūno Sverdiolo *Steigtis ir sauga* (1996); darbus, bendrąja prasme analizuojančius istorijos ir nacionalizmo sąsajas, kaip Monikos Baar *Historians and Nationalism* (2010). Reikia nepamiršti, kad lietuvių kultūros terpėje yra pasirodę ir tautos kultūrinės atminties, bei jos kaitos įvairiais laikotarpiais tyrimų, tačiau jie dažniausiai orientuoti į vieno istorinio įvykio, reiškinių ar asmens kintantį įvaizdį, o ne į bendrą pasakojimo apie praeitį vaizdą. Keletas tokių tyrimų: Dariaus Barono ir Dangiro Mačiulio monografija *Pilėnai ir Margiris: istorija ir legenda* (2010), Dangiro Mačiulio straipsnis *Vardas lietuvių kultūrinėje atmintyje: Pilėnų kunigaikščio Margirio atvejis* (2009), Dangiro Mačiulio, Rimvydo Petrausko ir Dariaus Staliūno veikalas *Kas laimėjo*

Žalgirio mūšį? (2012), Aurelijaus Giedos *Viduramžių kautynės lietuviškosios visuomenės fokuse* (2011). Galiausiai, šiam darbui kaip pagrindas bus svarbūs užsieniečių teoriniai bendruomeninės atminties tyrimai, tokie kaip Richard Terdiman (1993), Jan Assmann (2011) monografijos, taip pat Aleidos Assmann (2011), Astrid Erll (2011) darbai, kuriuose nagrinėjama ir skirtingų šios atminties medijų (tarp jų istoriografijos bei literatūros) vaidmuo bei reikšmė atminties formavimo, perdavimo procesuose. Teoriniam žvilgsniui į istorinę literatūrą susidaryti reikšminga pamatinė tokio pobūdžio Georg Lukacs studija apie istorinį romaną (pirmą kartą pasirodžiusi Maskvoje 1937 m., čia remiamasi 1991 m. anglišku vertimu).

1. Pirmoji karta

1.1 Atminties atgavimas kaip reikšmingas tapatybės formavimo veiksnys istoriografijoje ir istorinėje literatūroje

Aušros pasirodymas ne tik davė postūmį lietuvių tautiniam judėjimui, suteikė jam tam tikrą kryptį, bet ir apibrėžė šio judėjimo santykį su praeitimi. Jau leidinio „Priekalboje“ J. Basanavičius savotiškai apibūdino XIX a. išryškėjusį atotrūkį tarp praėjusių amžių ir gyvenamosios dabarties: „wisokie wargai ir sunki, o ilga werguwe iszdilde isz atminties musu paminejimus laimingesnio ir newargingo gywenimo“ (Basanavičius, 1883c, p. 6). Tad vienu svarbiausių laikraščio uždavinių tapo „iszplatinti tarp broliu žines apie sawo gimines (tautos) senowes weikalus“ (Ibid., p. 6), aprašyti jos gyvenimą, būdą, kultūrą (*dabq*), tikėjimą, darbus ir rūpesčius, nes kaip ir visi padorūs vaikaičiai „turime sekti pawizdi geru sunu Senowes Lietuwos“, o be to „ju giwenima pažinę, pažinsime geriaus juos, o juos pažinę ir patis pasižinsime.“ (Ibid., p. 6) Šioje programoje galima išvelgti net tris atminties *atgavimo* etapus – žinių apie senovę suteikimą menkai apšviestiems tautiečiams, skatinimą ta senove sekti (atgaivinti savitą būdą, kultūrą, tradicijas), bei numatomą galimybę šitaip atkurti prarastą tapatybę, t. y. pažinti patiems save. „Priekalbos“ pradžioje autoriaus įterpta lotyniška sentencija, skelbianti, kad istorijos nepažįstantys žmonės visada lieka vaikai, visa tai patvirtina – savos praeities pažinimas padaro žmogų sąmoningą, traukia jį iš tamsybės, leidžia savarankiškai rinktis jam palankesnę būvį.

Žinant, kokią reikšmę *Aušros* leidėjai teikė tautos praeities pažinimui, neturėtų stebinti tai, kad pats laikraštis yra tiesiog *persmelktas* istorijos. Kone kiekviename jo numeryje galima aptikti poezijos, kurioje tiesiogiai arba abstrakčiau kalbama apie praėjusius laikus, nestinga daugiau ar mažiau moksliskų straipsnių apie praeitį, žymesnių, tautai nusipelnusių asmenų biografijų, pateikiamos žinios apie Europos mokslininkų domėjimąsi materialiu ir nematerialiu lietuvių paveldu, archeologinius tyrinėjimus, folklorą. Istorija buvo pasitelkta ir publicistikoje, pvz. J. Šliūpas straipsniuose *Tikrasis ieškinys tėviniškumo* (1884b) ir *Debesų išsklaidinimas* (1884a) pateikė po trumpą lietuvių tautos istoriją, siekdamas atskleisti jo gyvenamuoju laiku išvelgtų tautos negandų priežastis bei pasiūlyti realius išsivadavimo iš tų negandų būdus. Pasitaikydavo ir tiesioginių persipynimų tarp kitų sričių – kartu ir tarp istoriografijos bei istorinės literatūros. Štai pirmaisiais leidinio metais jame buvo dalimis spausdinta V. Sirokomlės poemos *Margiris* vertimas ir J. Basanavičiaus istoriografinis raštas *Apie senovės Lietuvos pilis*. Šie du darbai ne tik buvo nuolat *fiziškai* talpinami šalia, tarsi vienas kitą papildydami ar pratęsdami, bet juos siejo ir bendri tematiniai aspektai: lietuviškų pilių ypatumai, senovėje vykusios kovos su kryžiuočiais, pastarųjų darytos skriaudos lietuviams, *nedorumas*, lietuvių narsa, senosios apeigos. J. Basanavičius savo veikale taip pat aprašė Pilėnų gynybą bei žūtį, tai perteikė pasitelkęs įtraukiančią, suliteratūrintą pasakojimo manierą, pradėjęs naudoti esamąjį laiką ir netgi įdėjęs į Margirio lūpas kabutėmis tekste išskirtus

žodžius, kunigaikščiui neva surikus, jog žuvo paskutinė viltis (Basanavičius, 1883a, p. 134). Negana to, mokslinio teksto autorius Margirį apibūdino kaip stipresnį už ažuolą ir baisesnį už Perkūną, specialiai tam parinkęs eiliuotą citatą iš tos pačios V. Sirokoslės poemos ir išnašoje teigdamas, kad taip apie „šitą garbingą virą giesmininkas sako“ (Ibid., p. 133).

Reikia suvokti, kad toks istorijos *suvisuotinimas*, peržengiant paskirų intelektualų veiklos sričių ribas, buvo reikšmingas kuriant savotiškai mitinį praeities vaizdą, būtiną kultūrinei atminčiai. Pagal šios atminties veikimo principą, *Aušroje*, kaip pagrindinėje lietuvių *susižinojimo* terpėje, besikartojantys vaizdiniai ir siužetai ilgainiui turėjo perteikti ir diegti savitą tautos praeities versiją, kurti normatyvinį jos paveikslą, santykį su ja, priklausymo bendrijai jausmą. Tokiu būdu ir pati *Aušra* tapo viena svarbiausių atminties medijų, užtikrindama bendruomenės praeities vaizdo cirkuliaciją viešojoje erdvėje, be kurios šis vaizdas nebūtų galėjęs egzistuoti (Assmann, J., 2011, p. 23). Labiausiai *Aušroje* buvo įsišaknijęs geros, didingos lietuvių praeities ir menkos, vargingos dabarties mitas, neretai kartu išreiškiant tikėjimą šviesia ateitimi. Toks praeities, dabarties ir ateities siejimas, arba dabarties ir ateities patyrimas iš praeities pozicijų taip pat yra svarbus bendrosios atminties bruožas (Ibid., p. 28). Tai gali iliustruoti kad ir jau minėti publicistiniai J. Šliūpo straipsniai, tačiau geriausiai šitai atsiskleidžia daugybėje *Aušroje* publikuotų eilėraščių, kuriuose buvo naudojami *atributai* iš Lietuvos praeities. Pavyzdžiu galima imti A. Vištelio-Višteliausko *Regėjimą*, kuriame dejuojama dėl pasibaigusių kilnių laikų: „Kur jus dingot, seni diewai, / Wisugalingiausi, / Ir jus, karžygiszki tewai, / Musu garbingiausi?“ (Vištelis, 1883, p. 29), pabrėžiamas tautiečių menkumas gyvenamojoje dabartyje, o taip pat išsakomas prašymas praeitį reprezentuojantiems protėviams: „Attolinkit nuo mus wartu / Pragaro baisybę! / Traukkit isz smerties silwartu, / Inkwepkit twirtybę!“ (Ibid., p. 30). Taip kartu atsiskleidžia tikėjimas, kad visapusiškai skurstantys lietuviai prisikels tik orientuodamiesi į savo praeitį ir jos dvasia kurdami ateitį. Mitologizuotos istorijos poreikį parodo ir J. Kraševskio *Vitolio raudos* (1840) vertinimas. Ši tuomet neseniai išversta į lietuvių kalbą pirmoji mitologijai skirta romantinės poemos apie Lietuvos praeitį *Anafielas* dalis buvo aptarta pirmajame *Aušros* numeryje, kur recenzentas prilygino jos svarbą *Odisejai*, *Eneidai*, netgi Biblijai (Mikšas., 1883, p. 18), t. y. pagrindiniams tam tikrų bendruomenių vertybiniais pasakojimams. Buvo išreikšta nuostata, kad *Vitolio rauda* nusako tikrą senovės lietuvių tikėjimą, darbų ir būdą bei jų grožį, taip pat išreiškiama viltis, kad tokio pobūdžio kūrinys suteiks pastiprinimą „dwasiszka suwargusiems Lietuwiams“ (Ibid., p. 19), paskatins juos mylėti tėvynę ir savo praeitį.

Tačiau tautos praeities vaizdinio kūrimas, santykio su juo nustatymas, reikšmių priskyrimas, sąlygojantis jo vartimą kultūrine atmintimi, buvo ne vien *Aušros* ir ne vien grožinės literatūros darbas. Aptariamam laikui išėjo nemažos apimties Maironio (1891) ir J. Šliūpo (1904; 1905) istoriografiniai veikalai, kuriuose aptariamas lietuvių gyvenimas nuo seniausių laikų iki kone pačios autorių dabarties (paskutinis J. Šliūpo istorijos tomas *Gdynė šlėktos viešpatavimo Lietuvoje* pasirodė 1909 m.). Šiuose

darbuose ne tik vaizduojama istorija iš lietuvių kaip tautos pozicijų (pirmiausia sekant S. Daukantu ir T. Narbutu), bet santykis tarp praeities, dabarties ir ateities juose nustatomas to paties jau aptarto mito principo pagrindu. Abu autoriai nepažinią tautos praeitį vaizduoja kaip idiliško, vertybėmis ir moralės normomis grįsto sugyvenimo laiką, harmoningą laisvos ir lygios visuomenės būvį, kuris kito atsiradus kontaktui su kitomis tautomis, kylant tarp lietuvių pasaulietinei valdžiai. Didžiųjų kunigaikščių, ypač Vytauto valdymo metas pažymimi kaip didžiausios lietuvių stiprybės, heroizmo laikai, o tautos sumenkimas aiškinamas po krikšto ir ypač po sąjungos su Lenkija persiimtais svetimais papročiais, kalba ir kitoniška „dvasia“ – diduomenei *išlepus*, praradus moralumą, nesirūpinant tautos reikalais, pavergus valstiečius. Šios istorijos parašytos tiems laikams neprofesionaliai, jose gausu dabarties verčių, mažai kritinio vertinimo, pasitaiko autorių asmeniškumų, kuriamas paveikus pasakojimas. Gana aišku, kad jomis buvo tikimasi ne tik arba ne tiek papasakoti apie praeitį, kiek pasiūlyti tam tikro požiūrio į ją būdą, perteikti ir diegti savas nuostatas. Tai paliudytų ir autorių prakalbose apsibrėžti rašymo tikslai – Maironis teigė, kad „negalime tikrai ir išzmingai mylėti savo žemės, nežinodami jos praeigos“ (Maironis, 1891, p. 5), o J. Šliūpas režė dar griežčiau: „[i]storija-gi mums suteikia drąsą į gyvenimą, padilgina tautos pajiegas, įkvepia pasitikėjimą į ateitę, sudrutina idėalus savistovumo ir nepriegulmybės“ (Šliūpas, 1904, p. 3). Kitaip tariant, savos istorijos pažinimas, pasak autorių, turėjo skatinti lietuvių tautinį susivokimą, meilę tėvynei, o taip pat įkvėpti tautinio judėjimo veiksmus ateityje, net nepriklausomybės siekį. Šiuo būdu buvo parodyta šių istorijų jungtis ne tik su gyvenamąja dabartimi, bet ir minėta jų nuoroda į ateitį, kaip ir eilėraščiuose atskleistas cikliško laiko, veikiančio pagal *gera – bloga – gera* principą, suvokimas, kartu lemiantis šių veikalų, kaip kultūrinės atminties skleidėjų, pobūdį.

Tam tikras *vadovėliškas* minėtų darbų pobūdis atsiskleidžia ir iš jų orientacijos į plačiąją visuomenę. Štai Maironis prakalboje atskleidė, kad rašydamas stengėsi „prisitaikinti prie išgalių ir izmonės paprastų žmonių ir nelakioti augztai“ (Maironis, 1891, p. 6), o J. Šliūpas paskyrė savo knygą lietuvių jaunuomenei, kuriai „truksta laiko ir kantrybės dėl perskaitymo storų ir daug dvasiško triuso reikalaujančių knygų“ (Šliūpas, 1904, p. 3). Abu autoriai taip pat pažymėjo, kad darbų užmojai peržengė jų galimybes (Maironis, 1891, p. 6; Šliūpas, 1905, p. 4), tačiau pareiškė, kad suvoktas tokio pobūdžio veikalų reikalingumas vertė jų imtis, išreiškė tikėjimą, kad jie atneš bent kokią naudą. Tai galime matyti kaip nuorodą į bent keletą svarbių to meto lietuvių tautos realijų – menkas daugumos žmonių išsilavinimas, savos srities profesionalų trūkumas tarp inteligentijos, šios pasiryžimas dirbti įvairiose srityse dėl naudos tautinei bendrijai. Tad toks „pragmatinis“ historiografijos pobūdis, įvairių visuomenės veiklos sričių sinkretizmas, pirmiausia nukreiptas į tautinio susipratimo žadinimą ir lietuvių sklaidą, puikiai atliepė to meto lietuvių tautos būklę (vėlyvas baudžiavos panaikinimas, svetimausių priespaulė, spaudos draudimas, negebėjimas šviestis sava kalba), jos poreikius ir galimybes. A. Giedos požiūriu, profesionaliesni bei mažiau į tautinę visuomenę orientuoti darbai tuo metu tiesiog

nebūtų buvę suprasti ir priimti (Gieda, 2017, p. 80).

Tapatybės atgavimą per atmintį tiesiogiai buvo galima pavaizduoti istorinėje grožinėje literatūroje. Tai ypač būdinga kūriniams, kuriuose veikia vaikystėje svetimųjų pagrobtas asmuo. Toks yra gudų kunigaikščio Romano žinioje užaugęs Algimantas J. Pietario romane (1904–1905), tokie patys ir kryžiuočių išauginti M. Šikšnio Margiris (Jurgis-Margis) dramoje *Pilėnų kunigaikštis* (1905) bei A. Fromo Robertas dramoje *Išgriovimas Kauno pilies* (1893). Visi trys veikėjai ilgai grįžta atgal į Lietuvą. Algimantas ir Margis atpažįstami kaip *savi* valdovai, buvusių kunigaikščių palikuonys, abu tampa stipriais lyderiais, veikia pavaldinių ir savo krašto labui, veda į kovą su priešais. Pirmasis apjungia žemes, įveda buvusią tvarką, antrasis didvyriškai pasiaukoja kartu su savo bendruomene, negalėdamas įveikti priešo. O Robertas nėra pagrindinis dramos veikėjas, tačiau jis taip pat atpažįstamas kaip didiko sūnus, išreiškia pasiryžimą mirti už tėvynę, dėl ko yra giriamas net kunigaikščio Algirdo (Fromas, 1893, p. 81). Šių trijų veikėjų tapatybę sąlygojanti atmintis įgaunama ne vienodais būdais. Robertas vaizduojamas kaip niekada atminties nepraradęs, todėl kartu yra tvirčiausiai apsisprendęs – „[d]vieszimts metų praėjo nuo to laiko, kada manę kudikį kryževiai paėmė į verguvę ir vardu Roberto pakriksztijo, bet neužmiršau brangios Lietuvos <...> prie savo brolių ilgstu, ir, tarp klastingų vokiečių netverdamas, szia naktį prie savųjų nusidangisiu“ (Fromas, 1893, p. 71–72).

Kitiems veikėjams atminties bei savasties atgavimas yra sudėtingesnis procesas. Algimantui tai nutinka palaipsniui. Gyvendamas pas Romaną jis lyg neaiškiai prisimena namus, jam darosi ilgų jų: „[p]o jo galvą klaidžiojo sujudinti atminimai iš gilos jaunystės <...> kaip skaudžiai malonu buvo dabar jam matyti gimtus kampus“ (Pietaris, 1904, t. 1, p. 61). Kartu jaunuolis jaučiasi nelaisvas, stebimas, kaip nesavas tarp gudų, kurių papročiai ir klastingas, žiaurus būdas jam yra atgrasūs. Jis lyg ir norėtų bėgti į Lietuvą, bet nežino, kaip, nenutuokia, ar jį ten priimtų, ar neišduotų Romanui. Tik vėliau pasirodžiusiems lietuviams jį paskatinus, pasiūlius veiksmų planą, jis ryžtasi įgyvendinti savo norą. Tačiau atmintis atgaunama dar ilgai, Algimantui jau esant Lietuvoje. Štai jo palydovams uždainavus jam rodosi, kad „daina ir jos žodžiai jam nesuvis svetimi“, veikėjas tampa „[a]pimtas jausmais ir atmintimis“, sukeltomis skambančios dainos (Ibid., t. 2, p. 37). Taip pat bežiūrint į tautiečio veidą, kūno sudėjimą Algimantui „omenyje kilo abrozai gilos jaunystos, mažų dienų. Kilo iš kur tai ten giliai panašių veidų paveikslai.“ (Ibid., p. 26) Panašiai nutinka ir Algimantui labiau pažinus lietuvių būdą, humanišką elgesį. Jaunuolis jaučia, jog tai „tinka prie jo būdo ir protiškų pažvilgių.“ (Ibid., p. 57) Galų gale Algimantas atpažįsta ir sugriautą savo pilį, joje gyvenančią motiną.

O M. Šikšnio Margis atmintį atgauna klausydamas pasakojimų apie gimtą kraštą. Iš pradžių veikėjas visai nieko neprisimena, pas kryžiuočius auga linksmas, noriai kalba poteries. Tačiau ilgai tampa uždaresnis, susergera dvasios liga. Taip nutinka dėl to, kad Ordino tarnas Rymas kalba jam apie Lietuvą. Klausydamasis jo istorijų apie Lietuvos gamtą – amžinas paukščių ir žvėrių pilnas girias

bei kultūrinį paveldą – skaisčių mergelių dainą (Šikšnys, 1905, p. 21), o taip pat apie savitą religiją, karus, patriotizmą, herojiškumą (dievus, tėvynę, vyrą, žirgą, kovą, kardą) (Ibid., p. 16) Margis pradeda neapkęsti kryžiuočių už jų padarytas skriaudas lietuviams, pasijunta įkalintas: „Prakeiktas Ordene! tu auginai / Manę lyg klietkoj paukštį uždarytą!“ (Ibid., 1905, p. 17), panūsta išsilaisvinti, bėgti į tėvynę, ją pamilsta. Įdomu, kad čia kartu pabrėžiamas ir etnografinė tautos sampratai būdingas kraujo ryšys su gimtu kraštu: „O, kaip, tur but, anas malonus kraštas, / Kurio kelius vos žodžius pažinau, / Ir toj prie jo aš teip prisirišau / <...> Tur but ne svetimas jam kraujas mano...“ (Ibid., p. 17) Verta pažymėti, kad J. Kraševskio lenkų kalba parašytoje istorinėje apysakoje *Kunigas* (1882, lietuviškai 1887), kurios tiesioginiu sekimu buvo ši M. Šikšnio drama (Mačiulis, 2009, p. 348), atskleidžiama tam tikra *negrynos* tapatybės problema – Margiriui pagyvenus tarp krikščionių pagonybė Lietuvoje jam pasirodo atgrasi, nepriimtina, taip pat ir kunigaikščio motina susiduria su savotišku sūnaus svetimumo jausmu. Tačiau M. Šikšnys, *Pilėnų kunigaikštį* skyręs didaktiniam savos visuomenės ugdymui (Ibid., p. 348), to nevaizduoja, jo kūrinyje tapatybės atgavimas yra sklandus, vienareikšmis procesas.

Šiuose kūriniuose, kaip matome, atmintis dalyvauja ir suvokiant savo kitoniškumą svetimtaučių atžvilgiu. Tas kitoniškumas, viena vertus, yra tarsi natūralus, įgyjamas su krauju (Margio monologas), jo dėka veikėjas svetimame krašte išsiskiria savo būdu, nuostatomis, vertybėmis. Kita vertus, šis kitoniškumas, iš pradžių neapibrėžtas, instinktyvus, vis labiau ryškėja veikėjui atgaunant tapatybę, atsiribojant nuo pagrobėjų. Tad „kraujo“ ryšį su gimtu kraštu galima suprasti ir kaip *užsilikusios*, neįsisamonintos atminties, kultūrinio išskirtinumo išraišką. Kad ir kaip ten būtų, veikėjų išskirtinumas atsiskleidžia per tam tikras lietuviškumo ypatybes, tad verta labiau pasigilinti, kurios iš šių ypatybių vyravo istoriografijoje ir istorinėje literatūroje bei kaip jos buvo pateiktos formuojant lietuvių vaizdinį.

1.2 Lietuvių savitumo aspektų išryškinimas ir santykio su jais nustatymas

Natūralu, kad bet koks naujas darinys formuodamasis turi save apibrėžti, o toks apibrėžimas paprastai neįsivaizduojamas be išskirtinumo iš kitų akcentavimo. Panašiai nutiko ir daugeliui Vidurio Rytų Europos tautų, kurių savivoka aptariamam metu buvo neatsiejama nuo *tipiško jų netipiškumo* paieškų (Gieda, 2017, p. 65). Šitai nestebina, žinant, kad didelę įtaką XIX a. tautiniams judėjimams padarė romantikų, o ypač J. G. Herderio filosofija. Šis mąstytojas teigė, kad kiekviena tauta unikali, lygi ir savaip prisideda prie žmogaus gyvenimo turtingumo (Baar, 2010, p. 110). Negana to, „atsilikusiomis“ laikytos visuomenės J. Herderio buvo suvokiamos kaip turinčios kūrybinę energiją, kuri galėjo padėti sugriauti pasenusias labiau išsivysčiusių kultūrų praktikas (Ibid., p. 110). Tai kėlė net ir mažiausių tautų pasididžiavimą, savotiškai legitimavo tautinių judėjimų keltus reikalavimus. Kartu, J. Herderis itin vertino kalbą, folklorą ir kitus liaudies kultūrai priskiriamus atributus, kuriuose matė

skleidžiantis kiekvienos tautos dvasią, būtinai unikalią ir nepakartojamą, o tautos praeitį bei aplinką suvokė kaip jos būdo, pasaulėvaizdžio, charakterio formuotoją. Filosofo mintys greitai plito, įsiliejo į bendrą laikmečio diskursą (Ibid., p. 112), o būdamos patraukliomis padėjo tautoms nauju žvilgsniu pažvelgti tiek į save, tiek į savo paveldą, istoriją, kraštovaizdį, suvokti juos kaip savo savitumo išraiškas bei saugotojus, išmokti jais didžiulis ir netgi jų pagalba įrodyti savo pranašumą prieš kitas, dažnai „galingesnes“ tautas.

Lietuvių kultūrinėje terpėje pirmiausia reikėjo tautiečiams parodyti, kad jų išskirtinumas yra reikalingas gilesnio pažinimo bei prikėlimo. Tai daryta visų pirma savotiškai apverčiant minėtus laikmečio teiginius – pabrėžiant, kad lietuviai kaip tauta gali išlikti, „atsistoti“ šalia kitų tik išsaugoję savo unikalumą, pažindami ir vystydami tai, kas galėjo leisti jiems atsiskirti nuo juos supančių svetimtaučių. Lietuvių tautos galimas (ne)išlikimas tvirtai susietas su vienu pagrindinių lietuvių atributų – kalba – jau *Aušros* „Priekalboje“: „sūnykimas musu tautos nusidawe ipaczei del to, jog daugumas Lietuwiu, parubežiuose su kitomis tautomis gyvenancziu, pasisawino per ilgus amžius swetimas kalbas“ (Basanavičius, 1883c, p. 3). Apskritai kalba, kaip vienas svarbiausių kitoniškumo tarp kitų tautinių bendrijų bruožas, vaidino ir tebevaidina ypatingą vaidmenį lietuviškumo sampratoje. Tačiau viena kalba šioje sampratoje nebuvo apsiribojama. Visa lietuvių (liaudies) kultūra, papročiai, tradicijos buvo suvokiamos kaip unikalios ir nepakartojamos, todėl leidžiančios lietuviams paneigti kitataučių į juos reikštas pretenzijas, atkurti ir išsaugoti tautinį suverenumą. Štai J. Šliūpas straipsnyje *Tikrasis ieškinys tėviniškumo* pažymėjo, kad kaimyninių kraštų inteligentai pradėjo garsiai įrodinėti lietuvių artimumą tiems kraštams, pastarųjų nuopelnus lietuviams, kitaip tariant, neigti lietuvių kaip visiškai atskiros tautos sampratą, nenorėti jų *paleisti* iš savo įtakos ribų. Tačiau pats straipsnio autorius išreiškia nuomonę, kad „tikrąją uždavą lietuvininku turi būti pasidariti 'tauta'“ (Šliūpas, 1884b, p. 7), o tai grindžia tokiu argumentu: „[d]augybė paprociū skiria lietuviszkąją gentę nuo praszaliecziu – pradedant nuo sątuokiniu imoniū (svodbinės rėdos), o baigiant ant aptaiso ir namu statimo“ (Ibid., p. 7).

Siekiant įrodyti, kad tauta gali gyvuoti tik išsaugodama ir puoselėdama savo išskirtinumą, žinoma, buvo gręžiamasi į praeitį. Šią mintį, kaip minėta, plėtojo lietuvių istoriografijos, kurių vienu svarbiausių akcentų tapo Lietuvos suartėjimo su Lenkija vaizdinys, parodantis, kad tautinė bendrija neišliko suvereni pamynusi savąją kultūrą, vertybes. Maironio teigimu, šis susivienijimas atnešė nemažai nelaimių, nes: „Lenkai ėmė virszų ant Lietuvių <...> paszalindami mūsų tautos budą, paproczius ir kalbą. <...> Lietuva, kuri ligszioł ėjo vis didyn, tuojaus pradeda nupulti“ (Maironis, 1891, p. 89). J. Šliūpas laikosi panašios nuomonės, dėl Lietuvos sumenkimo bei daugybės negerovių joje atsiradimo kaltindamas „lenkų tautybės dvasią“, įsišaknijusią lietuvių aristokratų širdyse (Šliūpas, 1904, p. 552). Istorijų autorių požiūriu, po sąjungos su Lenkija Lietuvoje, išsižadėjusioje savęs, smuko viskas: švietimas, ekonomika, patriotiniai jausmai, net moralė. Tačiau politinis šio

nuopuolio aspektas ne mažiau svarbus – buvusi plati valdomis ir galinga, narsiai besikovusi, kitų kraštų pagarbą ir baimę užsitarnavusi valstybė (o būtent taip vaizduota viduramžių Lietuva) pavirto, pasak J. Šliūpo, tik Lenkijos provincija (Šliūpas, 1909, p. 4). Šitai veda prie kito teiginio – kuo *nuoširdžiau* yra laikomasi savitumo, kuo ištikimesnė tauta savo dvasiai, tuo ji stipresnė, galingesnė, vieningesnė. J. Basanavičius rašte *Apie senovės Lietuvos pilis* kaip lietuvių stiprybės priežastį herojiškose kovose prieš kryžiuočius nurodė jų senąją religiją (Basanavičius, 1891, p. 53), dėl kurios (beje, vieno ryškiausių savitumų viduramžių Europoje!) išsaugojimo tautiečiai narsiai kovėsi, buvo pasiryžę mirti. Lietuvių tikybos, kaip jų dvasios išraiškos, menkėjimas, autoriaus požiūriu, sąlygoja stiprybės menkumą ir atvirkščiai, galiausiai dėl to žūsta ir pati tautinė valstybė ar bendruomenė: „[s]enei jau isznyko Lietuvos pylis, senei jau pragaiszo praboczun musun stiprybe, isznyko jau tikybe senoves, pamaži nyksta ir pati Lietuva“ (Ibid., p. 55). Tai labai primena 1885 *Aušroje* publikuoto M. Davainio-Silvestraičio eilėraščio *Lietuva ir jos sūnus*, kuriame žadinama mieganti tėvynė, primenama jos buvusi galybė, eilutes: „Kaip tik pražuvo dievai, tikybė / Ir ano laiko žusta stiprybė“ (Davainis, 1885, p. 21). Net ir A. Fromo dramoje *Gedimino sapnas*, kurioje krikščionybė iš esmės vaizduojama kaip vertybiškai pranašesnė už pagonybę, įkuriant Vilnių pasakytoje seno išminčiaus pranašystėje savosios religijos išsižadėjimas, įvyksiantis Lietuvai susigiminiuosiant su „kita galinga tauta“, matomas kaip viena iš tautinio bei politinio nuosmukio priežasčių, šalia kitų, jau minėtų: „Lietuva nustos savistovybės, Vilnius nebeliks jau sostine, o gyventojai, priėmę svetimą būdą ir tikėjimą išsižadės savo kalbos ir užmiršę ją – nesupras kalbos savo brolių – lietuvių!..“ (Fromas, 1910a, p. 52).

Nors tautinio ir politinio išlikimo tiesioginis ryšys su savitomis tautos ypatybėmis pats savaime turėjo būti svariu argumentu šių ypatybių vertinimui bei puosėjimui, jų vertė buvo iškeliamą ir populiarinama dar kitais būdais. Daug prie šios vertės suvokimo prisidėjo užsienio mokslininkai, tyrinėję lietuvių kalbą, tautosaką. Suklestėjus lyginamai kalbotyrai buvo pastebėti panašumai tarp Europos kalbų, leidžiantys manyti, jog šios kalbos bei jų atstovaujamos tautos yra kilusios iš vieno bendro šaltinio, vienos tėvynės. Kartu buvo išsiaiškintas būtent lietuvių kalbos didelis panašumas sanskritui, kaip numanoma indoeuropiečių prokalbei. Tai paskatino lietuvių inteligentus kelti hipotezes, kad lietuvių kalba buvo pirmoji kultūringų Europos kraštų kalba, raginti tautiečius didžiuotis ja, bei visa savo kultūra. Štai J. Basanavičius „Birutės“ draugijoje išsakė nuomonę, kad lietuvių kalba savo žodžių, jausmų ir minties išraiškos turtais, o kartu ir gebėjimu išreikšti Dievo paveikslą, prilygsta kitoms kalboms taip, sveikas žmogus prilygsta „sukliurusiam“ (Iš Skaisgirių, 1886, p. 185). Taip pat šis tautinio atgimimo veikėjas, recenzuodamas vokiečio J. Rippert knygą, kurioje lyginamos įvairių tautų senovės religijos, apgailestavo, kad autorius, neva neišmanantis lietuvių tikėjimo, pernelyg skurdžiai jį aprašė. Dėl to, pasak recenzento, prašalaičiai, perskaitę šią knygą, pamanyt, kad lietuvių religija buvusi menka, nors ji iš tikrųjų yra visų senovės religijų pamatu (Basanavičius, 1883b, p. 50). Įdomu, kad recenzijoje pabrėžiama, jog tinkamai atskleisti lietuvių

pagonybės turtus gali pavykti ne užsieniečiui, o tik lietuviui „pažįstanciam prideranczei wisą preitinę musu ir suprantancziam dwasę senowės Lietuwos“ (Ibid., p. 50).

Toks požiūris leidžia teigti, kad lietuvių savitumo aspektai taip pat buvo suvokti kaip praeityje įsišaknijusios tautos dvasios išraiškos. Jau buvo užsiminta apie tautos dvasios sąsają su jos kalba, kultūra, papročiais, tačiau reikia pabrėžti, kad šių aspektų senumas skatino jų pagalba ieškoti *tyresnių* šios dvasios apraiškų būtent praeityje, *geraisiais* laikais. O kartu šių aspektų jungtis su gyvenamąja dabartimi pavertė juos savotiškais tarpininkais tarp praėjusių ir dabartinių laikų, tam tikrais šaltiniais, kurių pagalba buvo galima daugiau sužinoti apie *gerąjį* mitinį tautos gyvavimo laikotarpį. Jau S. Daukantas rėmėsi gyvenamojoje dabartyje išlikusiomis patarlėmis ir priežodžiais, aprašydamas giliausią lietuvių senovę, spręsdamas apie jų pasaulėvaizdį, išvaizdą, būdą. J. Šliūpas ir Maironis savo istoriografijose taip pat nemažai naudojo žodiniu tautos paveldu. Jis J. Šliūpai net tapo pakankamu argumentu ginčytis su užsieniečių šaltiniais apie senovės lietuvių, nupiešiant neva tikresnį jų gyvenimo paveikslą. „Lietuviai nepaliko mums nieko ant rašto“ – teigė istoriografijos autorius – „Svarbiausiais senovės dvasiškais palikimais turime skaityti – pasakas, priežodžius, ir dainas. Nežiūrint į svetimtaučių zaunas, kurie aprašo Lietuvą dar XIV amž. kaipo barbarų šalį, dainos musu parodo budą tautos, kasdienines jos mislis, jausmus širdies, vaidintuvę, iš kitos ir tai geresnės pusės“ (Šliūpas, 1904, p. 337). Maironis taip pat atrado liaudies dainas kaip šaltinį, talpinantį savyje visą lietuvių gyvenimą, rodantį besiskleidžiančią jo sielą, tačiau, pats būdamas poetu, labiau akcentavo ir šios sielos kūrybinį pajėgumą, dvasingumą: „Nei viena tauta neturi tiek giesmių ir dainų, kaip Lietuvei: visas gyvenimas, visi darbai ir atsitikimai atranda tenai vietą, kaip kokiamę atspindyje (zėlkoryje). Didžiausis Vokiečių poeta Goethe vadina Lietuvių dainas poezijos perlu“ (Maironis, 1891, p. 25). Labai gražiai dainos, kaip išreiškiančios ryšį tarp aplinkos, paties žmogaus vidujybės ir kolektyvinės praeities, sampratą apibūdino V. Pietaris romane *Algimantas*. Jame senojo dainiaus žodžiais tariama: „iš balsų, skambančių ore, dainorius sudeda dainas ir sukrauja širdyje. Laukstu vienok dainoms širdyje <...> Jos veržiasi per lūpas dainoriaus ant karštų spindulių saulės <...> Dainas gaudu laukuose javai, lankose žolės ir augšti upių krantai <...> Bet daugiausiai giesmių ir dainų medžiuose senų kapų lieka <...> Glūdumuose girių, skarduose upių, ant senų kapų mūsų prosenių liūdi užkeikti dainų balsai. Nuo tenai juosiuos imki, o būsi dainorium“ (Pietaris, 1904, t. 1, p. 9). Šitaip atskleidžiamas pats liaudies kūrybos vyksmas, apykaita tarp kolektyvinio ir individualaus prado, tarp gamtos ir kultūros, praeities ir dabarties, visa tai tarsi apjungianti į viena, paverčianti bendros dvasinės terpės dalimis. Dainius semiasi įkvėpimo iš aplinkos ir protėvių laikų, tai išjaučia savyje ir vėl paleidžia į aplinką, į kolektyvinę sąmonę, iš kur įkvėpimo semiasi jau kiti dainiai. Apskritai, šiame V. Pietario kūrinyje liaudies daina turi ypatingą reikšmę. Tekste ne tik yra įterpta realių dainų, kuriomis išreiškiamos veikėjų vidinės būsenos, bet kaip manoma, autorius pats rėmėsi liaudies dainų siužetais, kad rekonstruotų praeitį ir kurtų pasakojimą (Žentelytė, 2001, p. 796).

Lietuvių tautosaka, papročiai, gyvenamoji aplinka, o kartu ir *pirmiausia* bei *turtingiausia* kalba galėjo tapti „puikiu“ šaltiniu, siekiant daugiau sužinoti ne tik apie senovės lietuvių dvasią, kultūrą, bet ir apie jų apgyventas teritorijas, įtaką kitiems kraštams, kilmę. Tam itin pasitarnavo minėta lyginamoji kalbotyra bei tuo metu taip pat klestinti etimologija, o didžiausiu šių mokslo šakų plėtotuju lietuvių tarpe tapo J. Basanavičius. Vienu svarbiausių jo siekių buvo moksliskai įrodyti, kad lietuviai yra kilę iš trakų genties, kuri esą pirmoji Europoje sėjo dabartinės kultūros ir dvasinės apšvietos sėklas (Basanavičius, 1885b, p. 5). Remdamasis lietuviškų kaimų, upių pavadinimais, žmonių pavardėmis ir lygindamas tai su trakų genčių vardais, o taip pat remdamasis lietuvių dainose ir pasakose randama informacija, Antikos autorių raštais, J. Basanavičius priėjo prie išvados, kad lietuviai iš pradžių gyvenę su indais Azijoje, vėliau patraukė į Trakiją, dar vėliau į Graikiją ir kitur, kad jie „traukėsi ir platinosi in saulyleidin, nešdamiesi iš tevines budan, daban (kulturan) ir apšvietiman, kokin jau buvo ingijan“ (Ibid., 1885c, p. 28). J. Basanavičius buvo įsitikinęs, kad lietuvių protėviai jau du tūkstančiai metų prieš Kristų turėjo aukštą kultūrą, pažangų mokslą, kuriuos perdavė kitoms Europos tautoms ir kuriuos „velesneme laike invairus barbarai sunaikino, sunaikindami paten Lietuviun tautan“ (Basanavičius, 1885b, p. 26). Šiuo principu parašyta nemažai autoriaus darbų: *Žiponas bei žiponė* (1885b), *Žirgas ir vaikas* (1885c), *Etnologiškos smulkmenos* (1893), *Lietuviškai-trakiškos studijos* (1898), *Levas lietuvių pasakose ir dainose* (1919) bei keletas straipsnių periodinėje spaudoje. Reikia pabrėžti, kad tuometiniai Europos mokslo pasiekimai ne kliudė tokiai J. Basanavičiaus teorijai, bet, atvirkščiai, teikė jai daugiau „legitimumo“. Informaciją, randamą lietuvių folklore, buvo galima „pagrįsti“ remiantis didžiaisiais tuometiniais moksliniais atradimais – pvz., *Žipone bei žiponėje* lietuvių liaudies dainos interpretuojamos pagal H. Schliemanno Trojos kasinėjimuose surinktą medžiagą. Šio asmens darbai veikale pateikiami kaip Vakaruose likusių lietuviškų pilių archeologiniai tyrimai, o jo atradimų atitikimas lietuvių dainose aptinkamai informacijai suteikia šioms dainoms bei jomis „paliudyti“ seniausią lietuvių praeičiai *realų* istorinį pamatą (Raila, 2019, p. 110). Labai panašią knygėlę *Lietuviai amžių glūdumose* (1894) parašė ir V. Pietaris. Šis autorius išvadas apie lietuvių dominavimą Europos kultūros pamatų kūrime ir platinime rėmė tam tikrų *raktinių* kultūros žodžių lyginimu su sanskritu, graikų, romėnų kalbomis. Pavyzdžiui, pasak autoriaus, pirmiausia urviniams žmonėms prisireikė durų jų urvui, o lietuviško žodžio *durys* atitikimas sanskritiškajam rodo, kad lietuviai buvo tarp tautų, žengusių šį pirmą kultūros žingsnį (Pietaris, 1894, p. 6).

Kita vertus, kaip vienas svarbiausių lietuviškumo akcentų buvo suvokiama ir *nesukultūrinta* senovės gamtinė aplinka, o visų pirma – S. Daukanto išgarsintos girios. Istorikai ir rašytojai toliau kūrė mitinį girių vaizdinį, išvien žavintį ir nejaukų, bet išskirtinį, būdingą lietuviškam kraštui. J. Šliūpas tiesiogiai remiasi literatūriniu S. Daukanto girių aprašymu, vaizduodamas lietuviškų genčių apgyventas teritorijas. Apibūdinama, kaip tankiai buvo suaugę medžiai, kaip jie virto vienas ant kito

ir gulėjo pūdami, kaip žmogus vos galėjo į girią įžengti ir turėjo per ją ropoti ar eiti žvėrių išmintais takais, kaip pro tankią lapiją niekada neprasismelkdavo saulės ar mėnulio šviesa (Šliūpas, 1904, p. 214–216). Visiškai tą patį senovės girių paveikslą atkartoja ir J. Basanavičius, pasakodamas apie pirmuosius Lietuvos gyventojus (Basanavičius, 1885a, p. 105–107). Maironis, savo ruožtu, pateikia šio vaizdinio santrumpą (Maironis, 1891, p. 10). Girių tankumas, klaidumas, o taip pat ir jų natūralumas lietuviams, papratusiems per jas keliauti, atskleidžiami ir V. Pietario *Algimante*: „vyrai šuntakiu per girią nusivedė stačiai beveik į vakarų kraštą <...> Kuo tolyn giria, tuo tankyn ėjo; takelis susikryžiuojo su dešimčia kitų ir dabar pasirodė aiškiai, ką sveria pripratimas vaikščioti po girią“ (Pietaris, 1904, t. 2, p. 37). Tačiau kartu paini ir paslaptinga giria kūrinyje vaizduojama kone kaip gyvas organizmas, nuolat krutantis, skambantis, grėsus: „[p]aukščiai ir smulkūs žvėrys tolydžio šmaižiojo ties keliu <...> Ištolo griovė balsai girinių baidyklių. Giria skambėjo, ošė, gaudė...“ (Ibid., 1904, t. 1, p. 31) Senovės girių paslaptینگumas, pavojingumas dar labiau atsiskleidžia lenkiškosios kultūros įtakoje susiformavusiuose grožiniuose kūriniuose apie Lietuvos praeitį. Štai *Vitolio raudoje* pati giria paklaidina medžiojantį Vitolį, kuris, sekdamas paskui pašautą briedį supranta, jog giria suauga už jo nugaros, užsigydo nulaužtas šakas (Kraševskis, 1882, p. 96). Greitai vaikiną pamato priešais save ir mitinius girių gyventojus (Ibid., p. 97).

Girių sąsaja su lietuviais bei lietuvybe buvo įžvelgta dvejopa. Pirma, girios buvo matomos kaip savotiški „įrankiai“, padėję tautai gyvuoti, išlikti. Istoriofrafijoje jau nuo S. Daukanto vyravo girių kaip pirmųjų lietuvių „pilių“, t. y. apsaugos nuo priešų bei gamtinių reiškinių, vaizdinys. *Algimante* lietuviai taip pat ne kartą užpulti bėga slėptis į girią arba strategiškai ją panaudoja kovai. Taip nutinka pačioje kūrinio pradžioje, įsiveržus gudams (Pietaris, 1904, t. 1, p. 10), taip pat ir, tarkime, Aršijam užpuolus Algimanto valdomą Sudaviją (Ibid., 1905, t. 3, p. 51). Antra, buvo įžvelgiamas tiesioginis ryšys tarp girių, kaip „natūralios“ lietuvių aplinkos ir pačių senovės lietuvių būdo, dvasios, net išvaizdos. Veikiant švietėjiškai pirminio žmogaus būvio kaip natūraliausio ir geriausio idėjai, o taip pat romantikų teigtai glaudaus žmogaus ir gamtos ryšio sampratai, istoriofrafijoje buvo teigiama, kad lietuviai savo gyvenamosios aplinkos dėka buvo stiprūs, ištvermingi savotiškai užsigrūdinę kūnu ir dvasia: „iš mažens užsigrūdindami, teip jog pratę buvo prie karščio ir šalčio, prie alkio ir plikio, ir susilaukdavo žilos senatvės“ (Šliūpas, 1904, p. 316). *Algimante* taip pat gražiai atskleidžiama lietuvių ir jo gamtinės, girių dominuojamos, aplinkos sąveika. Giria čia regima kaip tam tikra lietuvių *lemtis*, išskirianti jį iš kitų: „Dėl lietuvių, brolau, giria <...> dėl gudo tyras, o dėl pruso punska. Teip svieta lemia“ (Pietaris, 1904, t. 1, p. 51). Taip pat, girioje skambant lietuviškai dainai, ši gausdama jai pritaria, perteikia dainos jausenas, padeda joms prisibelsti į žmonių širdį, kitaip tariant, atliepia pačiai aukštajai lietuvių dvasiai: „Atliepė tolimas aidas, užgaudė giria ir viskas susiliejo į vieną sutartinę balsą dainos, ką gaudino širdį ir nenoromis vertė ašaras“ (Ibid., 1904 p. 51).

Visas šis senosios, o kartu ir pirminės, *natūralios* lietuvių kultūros aukštinimas buvo didelė priešara iki tol paplitusiam senovės lietuvių, kaip giriose gyvenusių barbarų, vaizdiniui. *Gryniausių* tautos būdo bei dvasios apraiškų ieškodami senajame, mažiausiai kitų kraštų įtakos sulaukusiame lietuvių būvyje, tautos intelektualai, kaip minėta, kartu turėjo rasti, kaip pagrįsti šio būvio vertę, netgi pranašumą prieš kitus, o norint padaryti lietuviškumą tam tikra siekiamybe reikėjo priartinti jį prie gyvenamojo laiko standartų. Nors dalis gerųjų lietuvių savybių, būdo bruožų buvo priskiriama kraštovaizdžio, gamtinių sąlygų ar net aukštos tautos kilmės įtakai, dalį jų, be abejonės, turėjo formuoti ir kultūrinė aplinka, neatsiejama nuo pagoniškos religijos. Iškeliant pagonybės, kaip tautos dvasios išraiškos, reikšmę, stengiantis ją pateisinti buvo atsisakyta lenkiškai-lietuviškos tradicijos plėtoto jos mitologizavimo, egzotiško vaizdo kūrimo (Speičytė, 2012, p. 82), o kaip tik labiau susitelkta į pagonybės artimumo krikščioniškomis tiesoms, moralės normoms vaizdinį, šitaip tarsi grindžiant *tikrojo* lietuvių būdo dorybingumą, nepriešinant jo tautos gyvenamojo laiko nuostatomis. J. Šliūpo išvardintos senovės lietuvių savybės: „[i]šsiplėtojęs religiškas jausmas, gilus tikėjimas, prisirišimas prie tėviškės ir gimtinio buto, svetmylumas, vaiskumas papročių, didelis mandagumas ir meilė šeimynos“ (Šliūpas, 1904, p. 316) yra neprieštaraujantys krikščionybei ir savotiškai *neutralūs*, galimi būti sektinu pavyzdžiu, didžiavimosi šaltiniu. Istorijos autorius taip pat prideda, kad vagystė, svetimoterystė ir kitokios niekdarystės buvo pačių žmonių nekenčiamos, baudžiamos (Ibid., 1904, p. 316). Taip pat ir Maironis, nors būdamas dvasininku sveikino krikščionybę, kaip vieno tikro Dievo pažinimo, įvedimą Lietuvoje (Maironis, 1891, p. 90) negailėjo pagyrų ir pagonių lietuvių būdai, sakydamas, kad „[k]aip karėje Lietuvei buvo narsūs, nožmūs ir baisūs, teip namuose, priimdami pakeleivį, buvo jaukūs ir malonūs <...> Padorumą ir gražų pasielgimą užlaikė netikėtai apdarę bet ir kalboje“ (Ibid., 1891, p. 25).

Veiksmingas būdas pagrįsti nuo seniausių amžių vystytai *krikščioniškai* lietuvių pasaulėžiūrai buvo jų elgesio, nuostatų *geraisiais laikais* lyginimas su tuomet juos supusių krikščioniškų kraštų gyventojų elgesiu ir nuostatomis. Toks lyginimas (dažnai netiesioginis) buvo paplitęs historiografijoje ir istorinėje literatūroje, juo išaukštinant lietuvius ir sumenkinant jų kaimynus bei šitaip parodant, jog lietuviai neva elgėsi ir mąstė krikščioniškiau už krikščionis. Ypač naudingai tokiam lyginimui pasitarnavo Vokiečių ordino praeityje vykdytos *piktadarybės* prieš lietuvių kraštus. Tuo metu populiarūs tarp lietuvių buvo vokiečių istorikų J. Voigto ir A. Kotzebue darbai, kuriuose išgirtos prūsų gentys kaip taikaus, drąsaus, doro gyvenimo, galėjusio tapti Europos kultūros pamatais, puoselėtojos, o šias gentis žiauriai sunaikinęs Vokiečių ordinas smerkiamas. Ordino, o kartu ir jam gelbėjusių didžiųjų Europos kraštų pasitelktą krikštijimo būdą niekino ir J. Šliūpas, sakydamas, kad didžios dvasios lietuviai kovojo su užpuolikais tik suerzinti, o be to „[k]as-žin <...> ar ne daugiau įnirtimo, pasiutusį žmogžudystų ir kraujo praliejimo, papildė antpuolikais, kurie neva iš civilizuočių šalių <...>ėjo gelbėti zokonui, krikštyjančiam biednus pagonus kalaviju“ (Šliūpas, 1904, p. 340). J. Šliūpas (kaip

ir J. Basanavičius veikale *Apie senovės Lietuvos pilis*) nevengė ir griežtesnių, ne itin profesionalių epitetų Ordinui apibūdinti, tarkime, vadindamas jį žmogžudžių gauja (Šliūpas, 1905, 16). Epitetų kryžiuočiams nestokota ir grožinėje kūryboje, štai A. Fromo dramoje *Išgriovimas Kauno pilies* jie vadinti viską naikinančiais skėriais (Fromas, 1893, p. 43), bjauriomis kirmėlėmis (Ibid., 1893, p. 44), pragaro pasiuntiniais (Ibid., 1893, p. 51), taip pat, kaip ir istoriografijoje, pabrėžtas jų naudos, grobio siekimas, pagonių gyvybės nevertinimas, silpnųjų skriaudimas. O M. Šikšnio *Pilėnų kunigaikštyje* parodytas tiesioginis susidūrimas tarp kryžiuočių ir lietuvių vertybių, kai pirmiesiems paprašius tyliai praleisti juos į Lietuvą, leisti ją plėsti, o už tai pasiūlius palikti Margį kunigaikščiu, pastarasis atšauna: „Aš ne šuva! ne toks, kaip jus, niekšai!“ (Šikšnys, 1905, p. 78). Panašiai V. Pietario romane lietuviai yra priešpriešinami pietryčiuose nuo Lietuvos gyvenantiems slavams, kūrinyje vadinamiems gudais. Pastarieji, nors krikščionys, vaizduojami kaip klastingi, nesilaikantys žodžio, plėšikaujantys, savo naudą statantys pirmiau valstybės interesų, nesirūpinantys *savaisiais*. Lietuviai, atvirkščiai, yra sąžiningi, narsūs, teisingi, vertinantys žmogų ir jo gyvybę, pasiruošę aukotis dėl valdovo ir bendruomenės gėrio. Negana to, romane tiesiogiai seno krikščionio žodžiais nusakomas lietuvių kultūroje įsišaknijęs artimumas šios religijos tiesoms: „Jų gyvenimas krikščioniškesnis nei pačių krikščionių. Apie meilę artimo, ar dievobaimingumą nei kalbėti nėra ką <...> čiou dirva nuo amžių pagaminta dėl sėjimo krikščionystės“ (Pietaris, 1905, t. 5, p. 57).

Galiausiai, lietuviškumo akcentai, turėdami realų ryšį su praeitimi, istoriografijoje ir grožinėje kūryboje buvo suvokiami kaip savotiški kultūrinės atminties perdavėjai, tautos bendros patirties liudininkai, kartu leidžiantys pajusti ir tos patirties *savumą*, palaikantys tapatinimosi su ja jausmą. J. Basanavičius darbe *Apie senovės Lietuvos pilis* kaip vieną tokių atminties tęstinumą užtikrinančių aspektų įvardija piliakalnius. Pasak jo, kadangi senovės lietuviai nepaliko apie save raštų, piliakalniai yra vienintelės realios jų darbų liekanos. Kaip kitos tautos gėrisi savo senovės paminklais, taip istoriografijos autorius ragina lietuvius gėrėtis piliakalniais, kurie „tolimiau siems, vaikun-vaikams ludis apie garbingus žilosios senovės praboczun musun veikalus!“ (Basanavičius, 1891, p. 55) Kartu šiame darbe kultūrinės atminties perdavėjos bei saugotojos vaidmenį įgyja tautosaka, kurios pagalba, J. Basanavičius, manoma, stengėsi pažvelgti „psichiatro akimi“ į kolektyvinę psichologinę traumą, paliktą tautai kryžiuočių puldinėjimų (Raila, 2019, p. 90). Panašiai su tautos atmintimi galėjo būti susijęs ir gamtinis senovės palikimas – girios. Ypatingas ryšys, besimezgantis tarp girion įžengusio žmogaus ir praėjusių amžių atsiskleidžia L. Malinauskaitės-Šliūpienės eilėraštyje *Lietuvos miškai* (1884). Iš pradžių girios yra įvardijamos kaip nepažinios, akcentuojama jų sąsaja su senovės lietuvių, šių kultūra: „O miszkai musu Lietuvos žali, / Kas-gi tarp jusu paslaptį rast' gali? <...> Juk stovit' jusai ant kapu tėvu, / Ant vietu, kurios gal' buvo dievu“ (Malinauskaitė, 1884, p. 416). Paskui girios apibūdinamos kaip nekintančios atminties saugotojos: „Anžuolas senas apsamanavęs, / Nevieną kirsma križeiviu gavęs, / Kaip atminimas garbingu tėvu <...> Amžiai praeina, o jus vienodi / Kaip

užkeikti – gal' tėvu žodij'“ (Ibid., 1884, p. 417). Galiausiai vaizduojama kaip atsidūręs girioje žmogus (at)gauna jų išsaugotą atmintį, o kartu ir pasididžiavimą ja: „Kad aszai esmi tarp jusu viena, / Tai man atsimen' garbinga diena, / Kad givenimą bocziai aukavo, / O paskui galą garbingą gavo“ (Ibid., 1884, p.418). Miškai, kaip išsaugoję, *užkonservavę* senąją lietuvių kultūrą, jos atminimą keičiantis laikams vaizduojami ir A. Fromo dramoje *Vaidilutė*, kur kunigaikščiams krikštijant Žemaitiją krivių-krivaitis pasitraukia toliau praktikuoti senojo tikėjimo į girias, sakydamas: „Gilumoje nepraeinamų miškų <...> įkursime šventąją ugnį ir stropiai ją sergėdami, po senovei garbinsime dievus o naujojo tikėjimo ženklas – kryžius – neiškils iš tarp amžinųjų miškų viršunių!“ (Fromas, 1910b, p. 58–59) M. Šikšnio *Pilėnų kunigaikštyje* atmintį, o kartu su ja ir tapatybę pajėgiu gražinti lietuviškumo akcentu tampa daina. Dramoje nuskambėjusi lietuvių liaudies daina paskatina uolų Ordino tarną staiga *atsiversti*, sukelia jo asmeninius prisiminimus apie gimtą šalį, padeda vėl pasijusti lietuviu: „Iš tikro lyg lietuviška tai daina? <...> O, kaip malonu jau dabar pasenus / Išgirsti tą, ką tankiai teip jaunam / Girdėti tekdavo ten... <...> Lietuvoje <...> O, kunigaikšti mano! aš lietuvis!“ (Šikšnys, 1905, p. 29)

1.3 Nurodymai ateičiai

Savaime suprantama, kad istoriografija bei istorinė literatūra, kaip tautinio judėjimo dalis arba išraiška, turėjo ne tik ugdyti žmonių bendruomenės savimone, padėti jai save apsibrėžti laike, išryškinti bei aukštinti jos savitumą, bet ir pasiūlyti tam tikras gaires jos ateičiai, geriausiai jai pritinkantį tolesnės raidos modelį, siektiną idealą. Vienas iš tautinio sąjūdžio uždavinių, turėjęs suvienyti išsiskaidžiusias jo pajėgas ir nukreipti jas viena linkme, pasak J. Šliūpo, buvo savitos lietuvių kultūros (dabos) steigimas bei puoselėjimas. Minėtame *Aušros* vedamajame *Tikrasis ieškinys tėviniškumo* intelektualas išdėstė požiūrį, kad tik sava kultūra padės iš lietuvių padaryti tautą bei pateikė plačią tautinės kultūros sampratą: „Daba – tai pirmuciausias daigtas <...> Daba apima visą givenimą – ir draugijinis rėdas, ir ekonomiszkas buvis ir apszvaista ir doros plotis ir gėris paprocziu“ (Šliūpas, 1884b, p. 7). Gera, savitai tautai pritinkanti kultūra straipsnyje matoma tiek kaip jungiamasis veiksnys, tiek kaip pačios tautos gyvavimo, visokeriopo jos klestėjimo užtikrinimas (Ibid., 1884b, p. 7). Dėmesį lietuvių kultūros stoviui skyrė ir Maironis, kuris *Apsakymų apie Lietuvos praeigą* pabaigoje aptarė lietuviškų raštų raidą nuo pat jų pasirodymo iki savo laiko, daugiausia susitelkdamas į XIX a., akcentuodamas jo metu vykusį lietuvių „dvasios“ suklestėjimą, o kartu išreišdamas viltį į ateitį: „dabar galima neabejoti, jog Lietuvei su Dievo pagalba kaipo tauta vėlei atgys ir iszdirbs savo kultūrą, o tie spaudos užgynimai (Rusijos pusėjė) ir visokie nežmoniszki kliudinimai nėkados neatnesza paskirto vaisiaus, tiktai priduoda daugiaus ugnies“ (Maironis, 1891, p. 182). Pats J. Šliūpas irgi sutelkė nemažai dėmesio į kultūros raidą, išleido atskirą lietuvių raštijos istorijai skirtą veikalą *Lietuviškieji raštai ir raštininkai* (1890), kuriame taip pat pabrėžė spartų šios kultūros vystymąsi *dabartyje* bei pranašavo, kad šis vystymasis, pasikeitus politinei padėčiai, atneš

Lietuvai tokius laikus, kuriais gėrėsis net užsienio tautos. Kartu intelektualas griežtai kvietė kiekvieną tautietį prisidėti prie šios geros ateities kūrimo: „gėda mums butu tolaus abejingai rangytiesi, ažuotką su kitais drauge eitumėme į garbingą, karę už dvasišką pasikėlimą lietuviszkosios tautos“ (Šliūpas, 1890, p. 222).

Iš to matome, kad aptariamam metu propaguota lietuvybė, jos išsaugojimas, puoselėjimas, gyvenimas pagal jos *dėsnius*, buvo kartu suvokta kaip patriotizmo reikalaujantis pasipriešinimas, kova su svetimomis jėgomis. Tai toli gražu dar nereikšė politinio ar juo labiau karinio pasipriešinimo, o tik intensyvią kultūrinę veiklą, tačiau šitai netrukdė ieškant tokios kovos atitikmenų gręžtis į praeitį, išryškinti joje tam tikrus aspektus. Apibūdinant didvyrišką savų kunigaikščių valdymo, kovų su priešais epochą istoriografijose itin daug dėmesio skirta Vytauto laikams. Nors itin sureikšmintas šio kunigaikščio indėlis paverčiant Lietuvos valstybę tvirta, plačia valdomis ir galinga, akcentuotos jo pergalės prieš įvairius priešus, jo reikšmė Europoje, tačiau pirmiausia Vytautas matytas kaip itin didelis patriotas, kurio pagrindinis tikslas buvo išsaugoti tėvynės savitumą, jos papročius, kalbą ir savarankiškumą sąjungos su Lenkija akivaizdoje. Maironio požiūriu, Vytautas buvęs „tikras Lietuvis“, prisirišęs prie savo kalbos, tradicijų, siekiantis gero „įpatingai savo mylimai Lietuvių tautai“ (Maironis, 1891, p. 101), o taip pat nežiūrintis jokių prisižadėjimų lenkams, visais galimais būdais vykdomas užsibrėžtą uždavinį: „neduoti Lietuvius nužeminti ir svetimiams užsėsti“ (Ibid., 1891, p. 101). Panašią reikšmę Vytautui priskyrė ir J. Šliūpas, kurio požiūriu šis kunigaikštis „užsipelnęs yra vardą tėvo savos tėvynės, kurs gynė ją nuo galutinės prapulties“ (Šliūpas, 1905, p. 257). Yra pastebėta, kad Vytauto valdymo epocha istoriografijose buvo netiesiogiai prilyginta XIX a., nes abu jie suvokti kaip kultūros lūžio laikai, kuriuose iškyla charizmatiškos, savus tikslus nuosekliai įgyvendinančios asmenybės, daug svorio įgauna asmeninis žmogaus apsisprendimas (Speičytė, 2012, p. 49). Grožinėje kūryboje Vytautui galėtų prilygti Algimantas. V. Pietario romano siužetas taip pat itin atspindi gyvenamojo laiko realijas (Žentelytė, 2001, p. 793) – veikėjas grįžęs į Lietuvą randą ją susiskaldžiusią, valdomą užsienio valdininkų, tarp žmonių smukusi dora, savumo jausmas. Algimantui tenka jėga, kaunantis su priešais, suvienyti šalį, tapti savarankišku valdovu, atkurti kažkada jau buvusią tvarką, santaiką, su kuria kartu atgimsta priklausymo bendrijai pajauta, didžiavimasis jos ypatybėmis. Romano pabaigoje džiaugiamasi, kad „grįžta protas, grįžta meilė savųjų žmonių, savos kalbos, parėdų ir visko savojo“ (Pietaris, 1905, t. 5, p. 84–85).

Suprantant savos kultūros atkūrimą ir išsaugojimą kaip kovą prieš svetimtaučių įtaką, šis išsaugojimas buvo neatsiejamas nuo *laisvės* sąvokos. Istorioğrafijose lietuvių krikštijimas (savos kultūros naikinimas) buvo tiesiogiai prilyginamas jų vergimui – vyravo minėtas požiūris, kad su Lenkijos įtaka Lietuvoje atsirado baudžiava, o taip pat ir Vokiečių ordinas regėtas kaip kalaviju lietuvių ne krikštijęs, o vergęs, ne siekęs dvasinės naudos nukariautiesiems, o norėjęs iš jų *išspausti* kuo daugiau naudos sau. Lietuvių laisvės apgynimas kovose buvo tapatinamas su jų kultūros išsaugojimu

ir atvirkščiai – savos kultūros apgynimas garantavo tolesnį gyvenimą laisvėje. J. Basanavičius lietuvių kovą už laisvę prilygino kovai už jų kultūrinį savitumą darbe *Apie senovės Lietuvos pilis*: „nevien už luosyben savo teviszkes <...> nevien del užlaikimo savo milimos kalbos, prosenei musun kruvinas su Kryžokais kares vede, bet ir už luosyben <...> senoviszkosios tikybes“ (Basanavičius, 1891, p. 53). Ta pati nuostata – savos kultūros, garantuojančios tautos identitetą, atskirumą, išsaugojimo sąsaja su fizine laisve ją kultivuoti – atsiskleidžia ir A. Fromo dramoje *Vaidilutė*, kurioje žemaičiai, sprendami dėl krikšto priėmimo, valdovams išreiškia nuogąstavimus, kad apsikrikštiję jie „nustos liuosybės ir turės vergauti – bus priversti pamesti prigimtąją kalbą <...> turės išsižadėti senųjų papročių“ (Fromas, 1910b, p. 73). Verta pažymėti, kad aptariamam tautinio judėjimo metu lietuvių politinė nepriklausomybė dar neatrodė labai reali, tačiau buvo aiškiai suvokiama, kad savai kultūrai vystyti lietuviai turėjo neabejotinai per mažai teisių ir laisvės, siekta tai pakeisti. „Juk ir mes esame tokiepat žmonės, kaip ir musu kaimynai, ir norime wisomis teisibemis <...> lygei su musu kaimynais naudoti“ – rašė J. Basanavičius *Aušros* „Priekalboje“ (Basanavičius, 1883c, p. 4).

Reikia nepamiršti, kad tautinis judėjimas neabejotinai buvo nukreiptas ir į tautą kaip bendruomenę, kūrė jos vaizdinį. Siekiant geriau suvokti šį vaizdinį turėtume akcentuoti, kad aptariamasis laikotarpis buvo paveiktas ne tik romantikų idėjų apie tautą, bet ir Prancūzijos revoliucijos, švietėjų nuostatų, o Lietuvoje dar ir neseno baudžiavos panaikinimo, atsiradusio požiūrio į valstiečius, kaip tautos pagrindą (Staliūnas, 2013, p. 273). Lietuvių bendrijos sugyvenimas dar toli gražu nebuvo laikomas idealiu, bet reikėjo parodyti, į ką jie turėtų orientuotis, prie kokios santvarkos stengtis priartėti gyvenamu metu, o ypač vėliau, pasikeitus politinėms aplinkybėms. O pavyzdžių idealiajai santvarkai, žinoma, buvo rasta tautos praeityje. Istorioграфai vaizdavo pirminį, idealų tautos būvį kaip laisvų ir lygių žmonių bendruomenę, rodė harmoningą jos sugyvenimą. Buvo akcentuotas šios bendruomenės demokratizmas, vykę susirinkimai, pabrėžiama, kad patys žmonės iš savo tarpo rinko karo vadus (Šliūpas, 1904, p. 358), kuriais tapdavo savo drąsa ir kitomis savybėmis to nusipelnę vyrai (Maironis, 1891, p. 19), o taip pat dvasininkus (Ibid., 1891, p. 18), kurie užtikrindavo visuotinių dorybių, tvarkos laikymąsi. Šis krašto gyventojų laisvumas, jų sąmoningas apsisprendimas, o taip pat valdžios ir pavaldinių ryšys, valdžios kilties iš žmonių valios reikalavimas išryškinti ir istorinėje literatūroje. Štai Algimantui grįžus į tėviškę pats „svietas“ pradeda kraustytis į jo, kaip vienintelio likusio teisėto kunigaikščio (Pietaris, 1904, t. 1, p. 16) valdas. Tačiau Algimanto pranašumas prieš nelegaliai valdžią užgrobusį Aršųjį pasireiškia ne vien jo teisėtumu pagal senovės papročius, bet ir jo rūpesčiu savo pavaldiniais, meile jiems, nenoru be reikalo jų kamuoti karu, jų gerovės statymu pirmiau savo paties. Algimantas net nereikalauja iš savo žmonių duoklės, jie patys pradeda jam mokėti, o valdovo nespaudžiamas taikus ir ramus kraštas klesti (Pietaris, 1904, t. 2, p. 117–118). Yra pastebėta, kad šiame romane išvis viskas vertinama kolektyviniu „svieto“ požiūriu, įvykiai matomi iš jo pozicijų (Viliūnas, 1992, p. 40). Galima sakyti, kad apskritai šio laikotarpio istorinėje lietuvių

literatūroje veikia bei daugiausia reikšmės turi bendruomenė, jos interesai, apsisprendimas, ryžtas. Bendruomenė kūrinuose yra gana vientisa, vedama tų pačių vertybių (tėvynės, jos papročių meilės, laisvės ir gerovės siekio, neapykantos priešams), o paskiri veikėjai dažniausiai nėra labai individualizuoti. Štai ir A. Fromo dramoje *Vaidilutė* daugiausia galios turi žmonių bendruomenė, kuri, pasitarusi susirinkime, sąmoningai ir laisva valia nusprendžia priimti krikštą, o valdovai savo ruožtu žmonių to daryti neverčia jėga, yra malonūs pavaldiniams, naują religiją siekia įvesti dėl jų gerovės (Fromas, 1910b).

Šitaip priartėjame prie dar vieno teiginio – tautinė bendruomenė kartu turi būti pilietiška ir patriotiška, susirūpinusi *bendruoju reikalu*, tautos gerovės kūrimu bei palaikymu, jos gynimu. Pats J. Šliūpas ragino kiekvieną tautietį pagal pajėgas krauti „plytelę prie plytelės į murą naujai pasigaunancios lietuviszkosios kultūros“ (Šliūpas, 1890, p. 6). *Algimante* vyrams besikalbant nuskauba panaši mintis: „Savo rankomis męs sukūrėme šitą kunigaikštiją, savo rankomis ir prilaikome ją“ (Pietaris, 1904, t. 1, p. 29). Išvis, *Algimanto* visuomenė yra itin pilietiška. Svarbiausi sprendimai romane pavaizduotoje Lietuvoje priimami kartą per metus vykstančio visuotinio susirinkimo metu, panašiu principu veikia ir teismas. Kartu ir istoriografijoje buvęs lietuvių pilietiškumas matytas ne tik seniausiais laikais renkantis vyresnybę, bet ir vėliau kovojant su priešais, siekiant naudos tautai politikoje. Rašyta, kad patys lietuviai, norėdami gero tėvynei, linko prie Vytauto kaip valdovo (Maironis, 1891, p. 95), kad didikai, siekdami atsiriboti nuo Lenkijos, patys ragino jį karūnuotis (Šliūpas, 1905, p. 297). Taip pat istoriografijoje vaizduota, kad Lietuvos bajorai, nors ir aplenkėję, aršiai priešinosi Liublino unijos idėjai ir buvo priversti su ja sutikti tik dėl karaliaus grasymo, žemių atėmimo (Maironis, 1891, p. 150–151; Šliūpas, 1905, p. 528–552). O kaip vienas svarbiausių patriotizmo pavyzdžių iškelta kunigaikščio Margirio ir jo vadovautos bendruomenės drama. Ši anksčiau lietuvių pralaimėjimą ar netgi jų barbariškumą (juk savižudybė pagal krikščionių pasaulėžiūrą – viena didžiausių nuodėmių!) turėjusi liudyti istorija, aptariamuoju metu pasireiškus vertybių kaitai, į pirmą vietą išstačius tautiškumo idealus, tapo meilės laisvei ir pasiaukojimo dėl tėvynės simboliu. Štai J. Basanavičius rašė, kad ugnis išgelbėjo pilėniškius nuo kryžiuočių kardo ir vergovės, o tuo pačiu buvo apginta ir Lietuva, mat priešai, neva įbauginti šio reginio, nedrįso žengti toliau (Basanavičius, 1883a, p. 135). Šitaip Pilėnų žūčiai buvo suteikta prasmė. Panašiai ši prasmė atsiskleidžia ir M. Šikšnio *Pilėnų kunigaikštyje*, tačiau čia labiau akcentuojamas sąmoningas bendruomenės apsisprendimas, sekimas kultūrine atmintimi: „Mirsme, / Kaip mūsų mirdavo tėvai seni: / Prie aukuro, nuo savo kardo“ (Šikšnys, 1905, p. 90), o taip pat ryški ir minėta vertybių kaita – dramoje grupinis savižudybės aktas kaip tik paneigia lietuvių barbariškumą, patvirtina jų patriotizmą ir iškelia juos akyse užpuolikų, kurie atsisako toliau lietuvius pulti vien iš pagarbos šiems. Šitai išreiškiama vieno kryžiuočiams talkinusio grafo žodžiais: „teip padaryt gali ne laukiniai ir net gi ne paprasti žmonės, bet tikrai didvyriai, karštai mylintieji savo tėvynę, verti augščiausios garbės! Toliaus aš neisiu“ (Ibid., 1905, p. 91).

1.4 Ar vienoda buvo istoriografijos ir istorinės literatūros reikšmė kultūrinei atminčiai?

Jau atskleidėme, kad aptariamojo laiko lietuvių istoriografija buvo labai palanki savos bendruomenės atminties apie praeitį formavimui ir perteikimui. Joje vieni laikotarpiai ar įvykiai buvo akcentuojami labiau, apie kitus kartais visai nutylima, vyravo visuminis praeities vaizdinys, atskirus aspektus jame vertinant pagal jų reikšmę tautai. Istorikai nevengė naudoti vaizduotės, kūrė savotišką tautos atgimimo mitą, epui būdingą *gerų savųjų* ir *nedorų svetimųjų* vaizdinį, kalbėjo visos tautos kaip giminės vardu – „grios buvo geriausiu apgyneju mūsų pranokejų“ (Maironis, 1891, p. 19); „musun praboczun narsybe“ (Basanavičius, 1891, p. 24) – tad tam tikra prasme prisiimdavo ir archajinį *pasakotojo*, žodinės atminties perdavėjo vaidmenį, neretai perteikdavo savo asmenines nuostatas, o kartais ir asmeninį santykį su praeitimi. Štai kaip veikale *Apie senovės Lietuvos pilis* J. Basanavičius apibūdino savo patirtį jam aplankant vieną piliakalnį: „nekuomet neužmirštu tos valandos, kurioje ant szito pylekalnio rimodamas ir su nuluduse szirdže senoves kruvinus Lietuvoje atsitikimus apdumodamas, klausiau tulamjam pažinstamun jun [Iakštingalų – D. B.] giesmeles žodžun“ (Ibid., p. 39). Šitai negali nepriminti 1892 m. *Žemaičių ir Lietuvos apžvalgoje* pirmą kartą išspausdinto Maironio eilėraščio *Trakei* (dabar žinomo kaip *Trakų pilis*) paskutiniojo posmelio, apibūdinančio poeto jauseną, jam pamačius griūvančio praeities relikto – pilies – liekanas: „Kadą tikt važiuodams regėjau Trakius, / Man plyszo isz skausmo szirdis: / Skruostus aszarėlė mažgojo gilius, / Ir temo diena lyg’ naktis!“ (Maironis, 1892, p. 35). Tad pasitarnaudama kultūrinei atminčiai istoriografija išties prisiėmė nemažai literatūrai būdingų bruožų. Bet ar tikrai šios dvi sritys buvo visiškai lygios įvairiuose atminties kūrimo, įprasminimo, poveikimo žmonėms lygmenyse? Kitaip tariant, kodėl kai kurie darbai tautai nusiteikę inteligentai (pvz. Maironis, V. Pietaris), parašę vienokio ar kitokio lygio istoriografinius veikalus, griebdavosi ir grožinės kūrybos apie praeitį?

Literatūrinė kūryba, naudodamasi didesnėmis vaizduotės laisvėmis už istoriografiją, padėjo labiau išplėtoti kai kuriuos istorinio pasakojimo aspektus, o tuo pačiu suteikti jiems gilesnę prasmę ir poveikumą. Maironis savo istoriografinio darbo pratarmėje nurodė, kad „[n]evienas garsus poeta jieszkojo sau įkvepimo, skaitydamas darbus senoves Lietuvių“ (Maironis, 1891, p. 6). Šie žodžiai pirmiausia galėjo būti skirti žadinti skaitytojų tautinei savivertei, išryškinti lietuvių tautos bei jos praeities darbų didybę, o taip pat ir akcentuoti šios praeities išsaugojimo būtinybę, skatinti į ją orientotis – juk jei istorija kelia įkvėpimą, yra *pripažįstama* garsių veikėjų, ji tuo labiau verta savų kraštiečių pagarbos. Kita vertus, autorius tokiu būdu netiesiogiai nusakė istorijoje glūdint prasmės perteklių (Speičytė, 2012, p. 33), t. y. kad tam tikros praeities detalės šaukiasi literatūrinės kūrybos, kaip gilesnio jų aiškinimo, išrišimo. Juk istoriografijoje ir kronikose įmanoma rasti tiek daug nepakankamai išvystytų realių arba *galimų* siužetų, tiek daug prasmės galima įžvelgti kartais vos keliuose

jų autorių žodžiuose. Tarkime, istorikams užsiminus, kad priešai grobdavo lietuvių vaikus, tarsi savaime kilo noras galvoti apie tų vaikų sugrįžimą tėvynėn, apie jų paskatas tai daryti, gebėjimą iš naujo įsiliesti į lietuvių kultūrinę aplinką, nors apie tai moksliniame diskurse kalbama nebuvo. Taip pat, kronikose surasto vos vieno sakinio apie kunigaikštį Algimantą bei kiek daugiau medžiagos apie jo laikmečio kontekstą (Viliūnas, 1992, p. 33) buvo pakankama net visam romanui parašyti apie šio kunigaikščio gyvenimą ir valdymą, numanomą jo reikšmę. Istorikai, kad ir naudodami vaizduotę, savaip dėliodami esminius akcentus, vis tik visiškai *nenuklysdavo* nuo istorinių šaltinių ar kitų mokslininkų veikalų medžiagos, o jai prieštaraudami turėjo pateikti argumentus. Be to, rašydami daugiau sia platesnės apimties darbus, jie ilgai *neapsistodavo* ties smulkesniais siužetais ar mažiau žinomų asmenų gyvenimo linijomis. O rašytojams, atvirkščiai, vienas įvykis ar viena asmens gyvenimo atkarpa tapdavo viso kūrinio pagrindu, ji buvo daug *drąsiau* keičiama ir tobulinama. Dar daugiau – rašytojai kūrė *pilną* veiksmo paveikslą, veikėjų tarpusavio santykius. Pavyzdžiui, *Algimante* žmonės ne tik kariauja, jodinėja arkliais per aukštas girias, gyvena pilyse, bet ir kalbasi, juokauja, įsimyli ir nusivilia, kerta lažybų, švenčia šventes, kitaip tariant, tiesiog būna žmonėmis. Šitai galėjo padėti skaitytojams labiau simpatizuoti veikėjams, tapatintis su jais, o kartu ir patiems tarsi išgyventi vaizduojamas situacijas, daugiau į jas įsijausti. Prie to prisidėjo ir literatūroje vaizduota istorinio žmogaus vidujybė, jo slaptos mintys, rūpesčiai, ryžtas, kančia (apie ką šaltiniuose neradęs medžiagos istorikas retai teuzsimindavo). Šios herojų ir aplinkinių jausenos literatūroje leido labiau sudramatinti kai kuriuos (ypač kovų su priešais) epizodus, aiškiau atskleisti veikėjams daromų skriaudų mastą, jų didvyriško pasiaukojimo kainą. Reikia pažymėti, kad būtent dėl gebėjimo plačiau taikyti vaizduotę, jos pagalba atskleisti žmogaus vidujybę grožinėje kūryboje buvo įmanoma parodyti ir patį tapatybės atgavimo procesą. Istoriografijos, kaip matėme, siūlė tik tam tikrus praeities sampratos modelius, turinčius padėti atgauti tapatybę, o literatūroje jau tiesiogiai vaizduota savotiška asmens raida, palaipsnis jo pasijautimas lietuviu, savasties atgavimas, kuris, galima manyti, turėjo didelį poveikį su kūrinio herojumi besitapatinančiam skaitytojui. Kad istoriniai grožiniai kūriniai aptariamuoju metu buvo suvokti kaip naudingesni tapatybės kūrimui nei kitokios praeities perteikimo formos, matyti ir iš tuomet pasirodžiusio *Algimanto* vertinimo, kuriame teigta, kad šis romanas tinka gaivinti tautiškoms idėjoms ir patriotizmui labiau „nei platus istorijos išguldinėjimas mokyklose, nes jis <...> esti sausas, nei mokyčiausios monografijos, nes jos esti sunkios“ (Viliūnas, 1992, p. 30–31).

Laikmečio istorinė literatūra, kaip ir didžioji dalis kūrybos apskritai, yra *persmelkta* prasmės. Jos kūrėjai daug medžiagos aprėpiančius istoriografinius naratyvus tarsi susiaurindavo iki pačios esmės – vaizduodavo smulkesnius epizodus arba laikotarpius, išdidindami jų reikšmę lietuviams, o kartu per juos apibūdindami ir pačią tautinę bendriją, nurodydami jos ateities perspektyvas. Istorikams kartais, nesant *palankesnių* šaltinių, į savo monografijas tekdavo įterpti ir tokius įvykius, kuriuose jie įžvelgdavo mažai tautinės reikšmės, vertindavo juos kaip lietuvių pralaimėjimą. Taip nutiko

T. Narbutui pesimistine maniera pasakojus apie Kauno pilies sugriovimą (Martišiūtė, 2006, p. 111), o taip pat ir J. Basanavičiui vėliau apibūdinus šį įvykį (Basanavičius, 1891, p. 26–33). Pats šio istoriko veikalas *Apie senovės Lietuvos pilis*, kuriame daugiausia remiamasi Vokiečių ordino kronikomis, yra gana pesimistinis – jame nors ir nusakoma lietuvių narsa kovose, ji siejama su laisvės ir kultūros saugojimu, galiausiai visos apibūdintosios pilys vis tiek yra sugriaunamos, regimas šioks toks Ordino triumfas – „Skaitant szendien senoves kryžokun palikimo rasztus su pasistebejimu bei pasibaisejimu regime juog Lietuvoje nebuvo toljos pylies, kurian nebutu Kryžokai po kelius syk’ aplanken, ar iszgrioven!“ (Ibid., p. 33) O istorinėje literatūroje, kalbančioje net apie lietuvių pralaimėjimą kovose, pesimizmo nebelieka, šis pralaimėjimas tampa tautinės tapatybės triumfu. Geriau atskleisti literatūros gebėjimą suteikti istoriografijoje aprašytiems įvykiams daugiau *koncentruotos* prasmės galima palyginus J. Basanavičiaus apibūdintą Kauno pilies sutriuškinimą su A. Fromo drama *Išgriovimas Kauno pilies*. J. Basanavičius, sekdamas kronikomis, vaizduoja ir tokius nelabai lietuvių savivertei *mielus* praeities epizodus, kaip išgąstingą pilies neginančio Kęstučio žvelgimą į jos apgultį (Ibid., p. 28), o taip pat aprašo nutikimą, kaip Kęstučiui susitikus su Ordino magistru, kunigaikštis mestelėjo, jog jei jis būtų pilyje, vokiečiams neišeitų jos paimiti, tačiau magistrui pasiūlius jam netrukdomam įeiti į pilį, tylėjo (Ibid., p. 30). A. Fromas nutraukia šią Kęstučio tylą – dramoje magistro paklaustas, kodėl jis atsitraukė nuo pilies, kunigaikštis atsako, kad be jo lietuviai neturėtų kito vadovo vesti kovoms su vokiečiais (Fromas, 1893, p. 84), o gavęs pasiūlymą įeiti į pilį, teigia, kad jam palankiau būtų ne užsidaryti tvirtovėje, o surinkus didesnę kariuomenę užpulti kryžiuočius (Ibid., p. 85). Taip pat šį pasimatymo laiką kūrinyje kunigaikštis išnaudoja tiek siekdamas slapta sužinoti, kokia iš tiesų yra besikaunančių pilyje lietuvių padėtis, tiek ir leisdamas vienam iš jos gynėjų pasimatyti su žmona, kuri prisako jam drąsiai kautis už tėvynę ir prižada, kad jos išaugintas sūnus atkeršys priešams už tėvo žūtį (Ibid., p. 85). Šitaip yra kuriamas tautos narsumo, patriotiškumo, o taip pat jos prisikėlimo, nuolatinio atsinaujinimo vaizdinys. Tai užtvirtinama kūrinio pabaigoje, kur degantys pilies liepsnose lietuviai gieda apie meilę tėvynei, kuri yra jų tvirtybė (Ibid., p. 94). Taigi, praktiškai visos svarbiausios ilguose istorikų veikaluose perteikiamos idėjos buvo išdėstytos vienoje, vieną įvykį vaizduojančioje dramoje, tą įvykį, žinoma, ne tik savaip interpretuojant, bet ir savaip *papildant* ar pakeičiant.

Kita vertus, nereikėtų manyti, kad literatūra turėjo neginčijamai daugiau reikšmės kultūrinei atminčiai nei istoriografija. Kuriant bei platinant tapatybę formuojantį pasakojimą apie praeitį šios sritys labiau dirbo išvien. Atminčiai reikia savotiško *didžiojo pasakojimo*, o jo kūrimu užsiėmė populiariai parašytos istoriografijos. Be jų pasiūlyto praeitį į vieną naratyvą apjungiančio vaizdinio, istorinėje grožinėje kūryboje vaizduoti dalykai atrodytų pasimetę laike, be konteksto, todėl mažiau suprantami, o kartu ir mažiau reikšmingi – štai 1895 m., taigi, dar esant gana menkam istoriniam *apšvietimui*, Tilžėje suvaidinus *Išgriovimą Kauno pilies* retas žiūrovas tesuprato kūrinio siužetą ar prasmę

(Martišiūtė, 2006, p. 109). Taip pat reikėtų nepamiršti ir istoriografinių veikalų visada turimos didesnės pretenzijos į tiesą. Pretenzija dar nereiškia, kad veikalai tikrai buvo orientuoti į nešališkos tiesos atskleidimą, tačiau visos nuorodos į šaltinius ir naudotą literatūrą, pateiktos citatos užsienio kalbomis juose turėjo kelti jų patikimumo įspūdį. Šis patikimumas ypač reikšmingas formuojant tapatybę, t. y. siekiant atmintį praradusią tautą *įtikinti* jos buvusią galybę, o taip pat ir galimybe vėl ją pasiekti (čia reikėtų prisiminti J. Basanavičiaus pastangas savitą požiūrį į lietuvių priešistorę *pagrįsti* Europos mokslininkų atradimais). Toks istoriografijų *patikimumas* iš dalies turėjo garantuoti ir jai temomis bei idėjomis atliepiančios istorinės literatūros *įtikimumą*. Šios literatūros kūrėjai, kaip minėta, savo ruožtu galėjo labiau akcentuoti ir įprasminti atskirus tautos gyvavimo epizodus, parodyti (arba sukurti) reikšmę ten, kur istorikai jos neįžvelgė, taip pat plačiuose istoriografiniuose pasakojimuose perteiktas prasmes koncentruotai apjungti į vieną kūrinį. Yra pastebėta, kad abu Maironio aptariamų metu sukurti istoriniai eilėraščiai *Milžinų kapai* ir *Oi neverk, matušėle* yra ne kas kita kaip istorinio pasakojimo poetinė santrauka, rezonuojanti ne tik su *Apsakymais apie Lietuvos praeigą*, bet ir su kita krašto istoriografija bei istorine literatūra, o kartu net vedanti su ja dialogą (Speičytė, 2012, p. 86). Tad ir nedideliame eilėraštyje buvo galima sutalpinti svarbiausius istoriografijos akcentus, prasmes, visą istorijos pasakojimo tradicijos *bagažą*. Kartu, žinoma, eilės lengviau plito po kraštą, deklamuojant buvo geriau įsimenamos, perduodamos – yra manoma, kad būtent Maironio eilės labiausiai įtvirtino lietuvių sąmonėje praeities galybės mitus ir senovę reprezentuojančius vaizdinius (Viliūnas, 1992, p. 27). Šia prasme, poeto eilėraščiai atliko savotišką svarbesnių praeities pasakojimo akcentų populiarinimo, jo pagrindinių idėjų (kokios jos tuomet matytos) perteikimo funkciją, o platesnis istoriografinis veikalas jau kaip tik galėjo pasitarnauti ieškantiems gilesnio, nuodugnesnio eilėse *sukoncentruotos* informacijos aiškinimo. Kitaip tariant, istorinė literatūra labiau išryškindavo, įprasmindavo ir platindavo istoriografijoje pateiktas idėjas ir siužetines linijas, o istoriografija savo ruožtu padėdavo geriau suprasti istorinę literatūrą, kėlė daugiau pasitikėjimo, sudarė *realaus* tautos tęstinumo laike įspūdį, teikė galimybę geriau orientotis praeityje.

Atskleidžiant istoriografijos ir istorinės literatūros sąveikas aptariamų metu reikia akcentuoti ne tik buvusį istoriografijos artimumą literatūrinėms tendencijoms, bet ir tai, ką istorinė grožinė kūryba perėmė iš mokslinio diskurso. Pirmiausia, tai buvo poreikis diskutuoti su kitataučių istoriniais šaltiniais ir mokslinėmis monografijomis. Viena vertus, galima sakyti, kad apskritai visa to laiko lietuvių istoriografija ir istorinė literatūra jau pačiu savo turiniu vedė netiesioginę diskusiją su kitų tautų moksliniais bei literatūriniais pasakojimais apie praeitį, parodančiais lietuvius ne taip, kaip šie norėjo būti parodyti. Tačiau lietuvių darbuose pasitaikė ir konkrečių „klaidingų“ kitų autorių nuomonių išryškinimo bei paneigimo. Moksliniuose ar į moksliskumą pretenduojančiuose veikuose tai normalu – argumentuota diskusija su kitais tyrėjais turi neginčijamą vertę *tiesos* paieškose. Lietuvių istorikai savo argumentus prieš pripažintų Vakarų arba aplinkinių kraštų mokslininkų nuomones grindė

daugiausia Antikos tekstuose randama informacija arba savo pačių abejotinos vertės nuostatomis. Tokie argumentai buvo silpni, skirti toli gražu ne tikrojo pažinimo labui, o labiau tik savų tiesų akcentavimui. Tačiau jie iš esmės neprieštaravo pačiai į diskusiją orientuotų mokslinių darbų pobūdžio sampratai. Štai J. Basanavičius viename iš *Aušroje* publikuotų straipsnių teigė: „Apie 551 m. po Kr. rasęs Jordanis tvirtina, kad pats upės vardas Istras esąs tikrai trakiszkos <...> to deliai klaidžiai paskesnio laiko mokinti vyrai buvo užsimanę tus vardus už keltiszkus pripažinti“ (Basanavičius, 1884, p. 231). Taip pat ir Maironis aiškino, kad „rikli yra pažvalga daugumo rusiszkų vistorikų“, kurie sako, kad Vytautas padaręs klaidą valdyme nesiremdamas slavais, nes „[g]ali teip samprotauti tie, kurie nepripažįsta Lietuvių kaipo įpatingos tautos <...> bet vistorikas be rusofyliszkos tendencijos kiteip supranta Vitauto pasielgimą“ (Maironis, 1891, p. 100–101), t. y. mato jį kaip kunigaikščio patriotizmo nulemtą. Tačiau įdomu, kad ir V. Pietaris *Algimante* bent iš dalies tiesiogiai polemizavo su Lietuvos praeitį vaizdavusiais kitų kraštų istorikais, vengusiais remtis lietuviškąja (Bychovco) kronika. Tokių istorikų darbų klaidingumą autorius akcentavo romano prakalboje, kurioje taip pat pažymėjo, kad jų naudojamose kitataučių kronikose randama informacija neatitinka lietuviškosios tekstui, ir iškėlė problemą klausimą – kuriose iš šių kronikų sumeluota – pateikdamas tokį atsakymą: „[p]rasčiausias lietuvis laiko už didelę sau gedą ką-nors pameluoti <...> Rusiškas kronikas kas rašė? Ruskiai. <...> jas falšuota atsakomai politiškam rusų reikalui“ (Pietaris, 1904, t. 1, p. 4). Šitai remdamasis lietuvių moraliniu pranašumu ir kitataučių nepatikimumu, V. Pietaris nevengė akcentuoti slaviškų šaltinių „klaidingumo“ net pačiame grožinio kūrinio tekste – jame apibūdinus, kaip gudų kunigaikštis Romanas susitiko mūsų su Algimanto kariuomene, teigiama: „šitame žygyje Romanas nepelne nei pergalejimo, nei blizgančio pergalejimo. Gavo į kailį kaip šuo, ir sumuštas kuite namon kaip šuo. O neturedamas kuomi pasigirti apie tokį žygį, neužrašė nei į metraščius“ (Pietaris, 1905, t. 4, p. 73).

Nenuotabu, kad esant tokiam *persipynimui* tarp istoriografijos ir istorinės grožinės kūrybos, pastaroji galėjo būti pradėta vertinti pagal pirmajai skirtus kriterijus, t. y. priskiriant jai gebėjimą atskleisti tiesą. Šitai pastebima dar 1884 m., kai atsakydama vienam asmeniui, besiteiraujančiam, kada bus išleista lietuvių istorija, *Aušros* redakcija prižadėjo greitai tuo pasirūpinti, o taip pat pridėjo: „Apie krivu-krivaicziu procę ir darbą gali tamsta „Vitoloraudoje“ placziai ir gražiai pasiskaititi“ (Jonui R., 1884, p. 212). Tad kaip pakaitalas tuo metu trūkstamai lietuvių istorijai sava kalba (reikia priminti, kad pirmasis tokio pobūdžio – Maironio – veikalas pasirodė tik 1891 m., dauguma S. Daukanto darbų tuomet dar buvo nespausdinti ir nežinomi), buvo pasiūlyta neseniai išversta *Vitolio rauda*, kuri, kaip minėta, toje pačioje *Aušroje* prilyginta kitų tautų mitiniams pasakojimams. Ši poema, beje, yra net labai *fantastinė* – Vitolis joje pusiau dievas, jis stengiasi išvengti dievų keršto, ieškodamas nuotykių kaunasi su mitinėmis būtybėmis. Tad kas vertė to meto inteligentus manyti, kad kūrinio dalis, kalbanti apie pagoniškojo tikėjimo kultą, gali būti prilyginta istoriografiniame veikale

pateikiamoms žinioms, nėra visiškai aišku (tai pirmiausia, matyt, reikia sieti su iš užsienio mokslininkų perimtu tikėjimu, kad seniausia pasaulio istorija slypi įvairių tautų padavimuose (Vištelis, 1882, p. 313), o taip pat su tuo, kad J. Kraševskis savo kūriniai medžiagą rinko neva iš tikrų lietuvių pasakojimų bei rėmėsi T. Narbuto *Lietuvių tautos istorijos* tomu, skirtu mitologijai). Tačiau panaši nuostata dėl istorinės grožinės kūrybos bent dalies kraštiečių sąmonėje išliko dar gana ilgai. Štai net 1910 m. recenzuodamas Lazdynų Pelėdos apysaką *Klaida* istorikas A. Janulaitis žvelgė į ją kaip į tam tikrą nusižengimą tiesai ir kritikavo autorę dėl neva neteisingai kūrinyje parodyto 1905 m. revoliucijos judėjimo. Bet čia jau įsiterpė M. Biržiška, sukritikuodamas patį kritiką ir nurodydamas, kad šio priekaištai būtų teisėti, jei būtų skirti istoriniam veikalui, o ne apysakai (Gieda, 2017, p. 186–187).

Galiausiai, pereinant prie kito skyriaus, reikia suvokti, kad pirmosios kartos laikotarpiu jau ne tik gana skyrėsi istoriografijos bei istorinės literatūros turimos galimybės perteikti bei platinti dar gana vienalytę kultūrinę atmintį, jų *priėjimo* prie šios atminties būdai, bet buvo išreikšta ir kritika jų propaguotam šios atminties romantizavimui, perdėtam jos reikšmės akcentavimui. Jau trečiaisiais *Aušros* ėjimo metais J. Kėkštas šiame leidinyje apgailestavo, kad kiekvienas tautai pasišventęs žmogus yra linkęs rašyti eiles, o ne „naudingas“ gyvenimiškas knygas, kurios, pasak autoriaus, daug labiau pamokytų tautiečius kaip pasiekti laimę iš materialios, o taip pat „doriškos“ pusės (Kėkštas, 1885, p. 259). 1886 m. šis autorius toliau plėtojo mintį, kad tautai pirmiausia reikalingas tvirtas ekonomiškasis ir visuomeninis pamatas, padėsiąs atsilaikyti prieš gyvenamosios dabarties iššūkius, o kartu aiškiau apibūdino tuos raštus, kuriuos laikė nenaudingais: „raszinedami dykam laike eiles arba rupindamies apie lietuviszkas pavardes, lapines kepures ir tolygius dalykus <...> ar niatsiliksime vieni sav, bevadaują savo szeszelius?“ (Kėkštas, 1886, p. 162) Taigi įdomu, kad šios kritikos lauke atsidūrė ne tik dažnai menkos vertės patriotinės tautinio atgimimo veikėjų eilės, bet ir istorikų, ypač J. Basanavičiaus, darbai, kuriuose lingvistiniam tyrimo metodui buvo pasitelktos lietuvių pavardės, o taip pat akcentuotas lietuvių dėvimų lapinių kepurių senumas, žinoma, nepamirštant ir jų ryšio su trakų tauta. Dar labiau pozityvistinė, į *realias* tautos vystymosi, jos būvio tobulinimo perspektyvas orientuota tautinio atgimimo srovė sustiprėjo *Varpo* (1889–1905) metais. Šiame leidinyje ne kartą buvo pabrėžtas jo paties skirtingumas nuo *Aušros* – štai vienoje recenzijoje teigiama, kad „13 metų atgal kadą keli apšviesti Lietuviai uždėjo „Aušrą“, svarbiausia jų užduotis buvo jautriomis eilėmis ir proza pakelti skaitytojuose meilę tėvynės“, o *Ūkininke* bei *Varpe*, pasak autoriaus, „pirmą vietą užėmė realistiški reikalai <...> Tokiu budu *de jure* pasibaigė pirmutinis sentimentaliskai-romantiškos perijodos mūsų judėjimo, o prasidėjo naujas rustesnis“ (Bendr., 1896, p. 10). Šioje „rūstesnėje“ laikraščio aplinkoje pasireiškė ir pirmieji mokslu, o ne tautinėmis intencijomis grįsti reikalavimai istoriografijai – buvo suabejota S. Daukanto istorinių veikalų patikimumu, taip pat J. Jablonskis, recenzuodamas J. Basanavičiaus *Etnologiskas smulkmenas*, kritikavo autorių dėl silpnų etimologinių argumentų ir dėl elgimosi su šaltiniais ne taip, kaip „priderėtų rimtam ir atsargiam mokslininkui, jieškančiam vienat

teisybės“ (Jablonskis, 1894, p. 30). Grožinės kūrybos prasme *Varpo* metu pradėjo vyrauti nebe istorinė, o į *dabartinio* gyvenimo analitiką orientuota realistinė proza (Kubilius, 1996, p. 25) bei loginių akcentų dominuojama poezija (Jurgutienė, 1998, p. 205). Tad galima sakyti, kad šiame darbe aptarsimos antrosios kartos istorikai bent iš dalies tęsė *Varpo* idėjų įtakoje prasidėjusį historiografijos moksliskėjimo procesą, tačiau jaunosios kartos rašytojai, vadinamieji neoromantikai, naujai interpretavę bei suaktualinę praeitį, akcentavę subjektyvumą, estetinę kūrinio vertę, turėjo priešintis ne tik *aušriškajam* tautiškai didaktiniam, bet ir *varpiškajam* švietėjiškai racionaliam meno suvokimui (Ibid., p. 45).

2. Antroji karta

2.1 Pakitęs požiūris į praeitį

2.1.1 Individo ir jo maišto prieš esamą tvarką reikšmė istorijoje

XIX-ame a. Europos kultūroje iškilo individas – neramus, besiblaškantis, kenčiantis, aplinkiniams ir sau pačiam prieštaraujantis asmuo, su esama valstybės ar visuomenės padėtimi nesitaikstantis idealistas. Toks pavienio asmens reikšmės suvokimas, jo svarbos išryškinimas, XX a. pr. keitėsi, tapo panašesnis į individo kultą, susijusį su asmeninės laimės bei garbės siekimu, įsivaizdavimu savąjį „aš“ esant visatos centre, hiberbolizuotu savosios galios aukštinimu (Zalatorius, 2003, p.117–118). Kaip žinia, romantizmo epochoje dėl sudėtingo lietuvių politinio ir kultūrinio būvio tokioms laisvoms, iš įvairiausių „rėmų“ besiveržiančioms, maišto ir visuotinio „išjudinimo“ trokštančioms asmenybėms buvo dar per anksti pasirodyti, o inteligentų nesitaikstymas su esama padėtimi pasireiškė kone vien prieštaravimu imperinei politikai, visokeriopu darbu dėl savo tautos, jos reikšmės, savitumo įrodymu. Tačiau XX a. pr. individualizmo plėtotė tarp lietuvių įgavo naują postūmį. Atgauta teisė leisti leidinius sava kalba ne tik lėmė šių leidinių skaičiaus augimą, bet skatino ir tautinės kultūros plėtojimąsi, sudėtingėjimą, o kartu ir įvairėjimą, kuris ypač atsiskleidžia suskirsčius tuo metuėjusius periodinius leidinius pagal jų atstovautas politines pažiūras (žr. Krutulys, 2020, p. 209). Tapo galima steigti oficialias draugijas, viešai išsakyti savo nuomonę daugeliu tautinių, visuomeninių, net politinių klausimų, praūžusi 1905 m. revoliucija išjudino politinį sąstingį valstybėje, pažadino nuožmesnio veikimo ir visapusės kovos ilgesį, daugiau jaunuolių išvykdavo studijuoti universitetuose, neretai gilindami žinias tokiuose „ne itin perspektyviuose“ laukuose kaip istorija ar literatūra, o grįždavo persisėmę naujausiomis Europos idėjomis. Todėl per maža būtų pasakyti, kad šiame darbe aptariama antroji (jaunoji) rašytojų ir istorikų karta paprasčiausiai įžengė į lietuvių kultūros areną. Veikia ji *įsiveržė* į tą areną, mesdama iššūkį pirmajai kartai, atvirai išryškindama šios „klaidas“, siekdama naujai apsibrėžti savo atstovaujamą sritį, šios pobūdį, funkcijas, reikšmę.

Naujosios kartos rašytojai ir istorikai agitavo už profesionalų šių sričių plėtojimą, istorijos

kaip mokslo, o literatūros kaip grynojo meno griežtą suvokimą. Tam tikslui reikalinga buvo įsteigti atitinkamas atskiras draugijas – J. Totoraitis už tokią draugiją istorikams pasisakė 1905 m. Vilniaus žiniose (Totoraitis, 1905), o S. Kymantaitė 1907 m. Viltyje kvietė rašytojus į jų draugijai pamatus padėsiantį suvažiavimą (Kymantaitė, 1907). Nei istorikai, nei rašytojai aptariamam metu savo draugijos taip ir neįkūrė, istorikams teko tenkintis platesnės pakraipos Lietuvių mokslo draugijos veikla, o rašytojams burtis apie tuo metu besirandančius vien literatūrai skirtus almanachus – *Gabiją* (1907), *Švyturį* (1911–1912), *Pirmąjį barą* (1915), kai kuriuos literatūrai palankesnius periodinius leidinius (Gudaitis, 1977, p.11) bei nors ir neilgaiėjusį, pirmąjį lietuvių literatūros žurnalą *Vaivorykštę* (1913–1914). Tačiau net ir tokia pusėtina organizacija ar jos siekis jau rodė aktyvų naujosios kartos veikimą lietuvių kultūros arenoje, norą įdiegti joje naujoves. Bet vien tokiu veikimu ji, žinoma, neapsiribojo. Jauni intelektualai, siekdami pakeisti ar bent „išjudinti“ visuotinį lietuvių požiūrį į tai, kokie istorijos bei literatūros darbai yra „tinkami“, nevengė atvirai kritikuoti ankstesniosios kartos, jos veikalų ir idėjų, kurios atrodė esančios pernelyg sustabarėjusios, nebetinkančios prie pakitusių visuomenės gyvenimo aplinkybių. „Pažvelgę į pirmuosius raštus mūsų judėjimo, randame ypatingą paslinkimą viską išvesti nuo lietuvių, norą atsikratyti nuo šios ašarų pakalnės ir paskęsti ir užsimiršti žiloj senovėj, kuomet tarytum viskas buvo dailu, gražu“ – rašė A. Janulaitis 1903 m. savo brošiūrėlėje *Kur lietuvių senovėje gyventa* (Janulaitis, 1903, p. 3). Taip besielgiantys „idealistai-svajotojai“, pasak autoriaus, įsivaizduoja esantys didžiai gerbtiniais autoritetais, o iš tikrųjų jiems tiesiog niekas negali paprieštarauti, nes yra gedinama bet kokia kritika (Ibid., p. 3–4). Tokio pobūdžio nekritikuojamų, tvirtesnio pamato stokojančių veikalų plitimas yra ne tik „gadinimas ir suvadžiojimas skaitytojų“, bet ir apskritai kenkimas žiniui ir mokslui (Ibid., p. 4). Siekdamas sugriauti šiuos nepagrįstus autoritetus autorius pasirinko jų išjuokimo taktiką. Savo knygelėje A. Janulaitis imitavo minėtą lingvistinį senosios kartos metodą praeičiai išaiškinti, šį hiperbolizuodamas. Nepagrįstai lygindamas įvairius žodžius ir prieidamas prie pernelyg drąsių išvadų kritikas „atrado“, kad lietuviai senovėje gyveno ne tik Mažonojoje Azijoje ar Balkanų pusiasalyje, kaip iki tol buvo teigiama, bet ir visur Žemėje, Mėnulyje net Marse. Pirmojoje knygelės versijoje A. Janulaitis naudojo pakeistus kritikuojamųjų vardus, tačiau 1907 m. ją perleisdamas jau įrašė tikruosius. Daugiausia kritikos, kaip galima numanyti iš šio darbo pobūdžio, jis skyrė J. Basanavičiaus raštams (Gieda, p.183). Dėl panašių priežasčių, tik ne taip kūrybiškai, *kliuvo* ir Maironiui nuo A. Voldemaro, recenzavusio 1906 m. trečią kartą pasirodžiusį dvasininko istoriografinį veikalą, kuris iki tol susilaukdavo daugiausia itin palankių vertinimų (Gieda, p. 170). Kritikas atkreipė dėmesį į pakitusias kultūrinės veiklos aplinkybes, sakydamas, kad į naujai išleistą Maironio knygą „galima žiūrėti kaip į visai naują veikalą ir statyti jam reikalavimus, kurių negalėję būtumėm išreikšti prieš 20 metų“ (Voldemaras, 1906, p.3). Tačiau vis tik konstatavęs, kad veikalas nelabai per tuos metus pasikeitė, A. Voldemaras kaltino jo autorių dėl pragmatiško istorijos

suvokimo ir teiginių grindimo „tautiška“ argumentacija, kuri „logikos reikalavimų visai nenori pripažinti“ (Ibid., p. 3). Kaip atsvarą pragmatinei istorijos sampratai kritikas pasiūlė genetiškąją, pagal kurią, kaip teigė, kituose kraštuose istorija rašoma nuo XIX a. pradžios (Ibid., p. 3).

Panašus susipriešinimas tarp kartų vyravo ir literatūros lauke. Senųjų pravardžiuojami vien į save susitelkusiais (Petkevičaitė, 1911, p. 2), grafomanija bei meno iškraipymu (Jakštas, 1907, p. 87) užsiimančiais dekadentais, jaunieji toliau rašė ir publikavo to meto visuotinėms literatūros tendencijoms atliepiančius kūrinius, įtvirtindami savo pozicijas kultūrinėje sferoje bei kurdami naujas galimybes *dailiajam žodžiui* plėtoti. Literatūros almanachuose nuo pat *Gabijos* laikų dominavo modernistinė maniera parašyti grožiniai darbai, daugiausia tuo metu literatūrinei kūrybai vietos ir reikšmės teikusiųose žurnaluose *Ateitis* (1911–1940) bei *Aušrinė* (1910–1914) reiškėsi naujoms turinio ir formos tendencijoms bei kūrybiniams eksperimentams imlus jaunimas (Gudaitis, 1977, p. 132–153). Taip pat, steigdamas pirmąjį vien literatūrai skirtą žurnalą lietuvių kultūros terpėje L. Gira ne tik agitavo už kūrybos *grynumą*, bet tuo pačiu atskyrė leidinį nuo senosios kartos literatūros sampratos, kaip praėjusio tautos gyvavimo etapo liekanos. Pirmiausia jis akcentavo menką ligtolinį literatūros išsivystymą, kurį teisino nuolatine tautos kova už būvį, skatinančia *karo* dainų poreikį. Tokių dainų, pasak rašytojo, buvo klausomasi ne dėl jų meninės vertės, bet dėl visuomeninės reikšmės, o jas kūrusieji gavo sau *vardą* tik dėl to, kad buvo „p i r m i e j i mūsų dainiai ir – labiausia – dėl to, kad buvo taip sakant – karo dainiai, a t g i m i m o p r a n a š a i“ (Gira, 1913, p. 202). Tačiau pakitus aplinkybėms, lietuviams atgavus spaudą, jų gyvenimui įsisukus intensyvesniu ritmu, L. Gira jautė galįs reikalauti nuo visuomenės tendencijų atribotos literatūros, suteikiančios *peno* dvasiai ir lavinančios estetinį skonį (Ibid., p. 204).

Nereikėtų stebėtis, kad tokios ryžtingos, sąmoningą sprendimą pakeisti esamą situaciją išreiškiančios, autoritetus griauti panorusios, tikinčios, kad atliepia savam laikmečiui ir veda jį tobulėjimo link, asmenybės, netruko surasti savo *atspindžių* istorijoje. Jaunosios kartos istoriografijoje suklestėjo pavienių asmenų gyvenimo aprašymai. *Aušros* laikais biografijos buvo dviejų tipų – arba kunigaikščių, iškilių tautos vadų aprašymai, akcentuojantys jų kovingumą, veiklumą, pergales, gudrią politiką, arba tautinio atgimimo veikėjų paveikslai, atskleidžiantys tuo laiku aktualų tylų, kantrų, varginantį jų darbą dėl tautos gerovės. Naujieji istorikai savo ruožtu sugebėjo atrasti kovingą, atvirai su valdžios ir visuomenės reikalavimais nesitaikstantį individą ir XVIII–XIX a. A. Janulaitis publikavo monografiją apie Emiliją Pliaterytę, bene pirmą kartą lietuvių istoriografijoje (bet ne literatūroje!) išryškindamas tokį moters-karžygės fenomeną, lygindamas ją su Žana d'Ark, neva išgelbėjusią prancūzus nuo svetimo jungo (Janulaitis, 1908, p. 1). Knygoje istorikas pabrėžė Emilijos priešiškumą nuožmiai rusų valdžios politikai (Ibid., p. 4), nuo mažens turėtą troškimą pasižymėti mūšio lauke, priskyrė ją prie į pirmąsias sukilimo gretas stojusios asmeninių savo interesų nepaisiusios krašto

jaunuomenės (Ibid., p.6), taip pat akcentavo skeptišką kitų sukilėlių požiūrį į ją kaip „moterišką“ (Ibid., p. 6), o paskui aprašė epizodus iš Emilijos veiklos sukilime, jos šaudymą į priešus kol pati neteko jėgų, užsiėmimą organizacija ir vadovavimu būriams, siekį kovoti net sukilimui pralaimint, o jai pačiai sunkiai susirgus, taip parodydamas jos ryžtą, valios stiprybę. Kartu neliko nepamirėtas ir kilęs susidomėjimas Emilija, jos *žygdarbių* sukeltas atgarsis Europoje (Ibid., p. 19). Tačiau veiklus, visuomenės nuotaikoms atliepiantis, ją *į priekį* vedantis individas galėjo būti ne tik karžygys, bet ir kultūros veikėjas. M. Biržiška *Pirmajame bare* publikuotame straipsnyje apie Donelaitį apibūdino šio veiklą kaip priešinimąsi dėl stiprėjančio absoliutizmo Prūsijoje įvedamai griežtai kontrolei visose gyvenimo sferose, baudžios sunkinimui, kitataučių kolonizacijai lietuvių gyventose teritorijose. Skirtingai nei kiti šių teritorijų pastoriai, palaikę krašte valdžios tvarką, Donelaitis, pasak straipsnio autoriaus, vienintelis išreiškė aiškesnį pasipiktinimą ta tvarka, visuomeninėmis ir tautinėmis nelygybėmis (Biržiška, 1915, p. 175). Tačiau pagal M. Biržiškos apibūdinimą Donelaitis nėra vien racionalus valdžios ir visuomenės kritikas, jis, kaip tikras modernus herojus, draskomas jausmų, giliai kenčiantis, jo paskata kovoti kyla iš vidaus, savo krašto žmonių atjautos – jis „kovoja prieš pikta pamokslu, visu smarkumu puola ant piktintoju-ponu ir kitataučiu, visu pajautos skausmu skaudosi, matydamas saviškius nusi-[dedant?] ir apsileidžiant“ (Ibid., p. 177).

Individas, jo vidinis pasaulis, jo asmeninio apsisprendimo reikšmė platesniam žmonių sluoksniui į pirmą planą iškilo ir istorinėje literatūroje. Šio apsisprendimo ir pirmojo plano taip pat jau neretai buvo *nesibodėta* skirti moteriai. O sprendimą priimti, žinoma, neretai teko kritinėse situacijose, *istorinių lūžių* laikotarpiais. Štai S. Kymantaitės dramoje *Kalinys* (1919) regime Vytauto žmonos tarnaitės ryžtą žūti už būsimąją šalies valdovą. Tarnaitė mirtį renkasi pati, įtikinėja Jogailos įkalintą Vytautą ją palikti vietoje savęs celėje ir pačiam išeiti su žmona, o likusi viena dar kartą monologu patvitina savo pasirinkimą, akcentuodama jo reikšmę: „Aš, silpna mergaitė, vaduoju iš kalėjimo Lietuvai valdovą <...> Laisvai atsikvėps Lietuva... pražys laiminga... O visa tai suteiks jis, laisvę gi jam daviau aš... Ar aš liūdžiu“ (Kymantaitė, 1919, p. 6). Toks sąmoningas mergelės susipratimas, visuotinės laimės statymas aukščiau asmeninių interesų vaizduojamas ir Vydūno trilogijoje *Amžina ugnis* (1913). Joje Lietuvai priėmus krikščionybę ir naikinant senojo kulto institucijas, Grožvyda tampa paskutiniąja išventinta vaidilute. Prieš tai ji kurį laiką blaškosi tarp tarnystės amžinajai ugniai ir ištekėjimo už mylimojo, o galutinį sprendimą priima ne kilnių siekių vedina, bet pasibaisėjusi laikotarpiu tarp religijų pasireiškusi žmonių vertybiniu bei etiniu nuopoliu: „tarp žiauru žmonių žuvu! <...> Tikrai į Ruomuvos romibe trauksiu“ (Vydūnas, 1913, p. 53). Tačiau paskutinei Romuvai taip pat gresia sunaikinimas, todėl Krivis paveda Grožvydai ypatingą uždavinį – išsaugoti amžiną ugnį ne išorėje, o savo viduje bei vėliau grąžinti ją Lietuvos žmonėms. Grožvyda, atradusi savo sieloje ugnį, simbolizuojančią tautos bei bendražmoniškumo esmę, amžiną dievybę, dramos pabaigoje sugėba sutaisyti ir suvienyti žmones, tuo nugalėdama įsivyravusį chaosą (Martišiūtė, 2000, p. 96),

susiedama naująją ir senąją religijas. Grožvydos ramus tikėjimas ugnies nemirtingumu, gebėjimas įžvelgti ją apsiareiškiant visur pasaulyje ir žmoguje, priešpriešinamas didžiosios bendruomenės dalies įsitikinimui, kad dievybė yra pati fizinė Romuvos ugnis, pasiryžimui šią ugnį ginti bet kokia kaina. Tačiau kitų trumparegystė, negebėjimas suprasti Grožvydos skelbiamų tiesų, nepaveikia jos ryžto, apsisprendimo, įsitikinimų – draugės paklausta, ar ji nekalba nuodėmingų dalykų, vaidilutė atsiliepia: „nežinau. Kitų neatsiklausiu, kas šventa. Garbinu tai, kas šventa man“ (Vyduanas, 1913, p. 93).

Taigi, žvelgiant giliau, naujo tipo asmens įvedimas į bendros praeities vaizdinį, keitė pačią istorijos vyksmo sampratą, didžiausią galią jame skiriant nebe bendruomenės veikimui, kuris jaunosios kartos pradėtas suvokti kaip kone inertiškas, nebe *savaiminiam* žinojimui kaip geriau pasielgti, bet pavienei sprendžiančiai, vertinančiai sąmonei. Tai taip pat skatino daugiau reikšmės istorijoje skirti žmogui (nebūtinai pasižymėjusiam herojui ar kunigaikščiui), sugestijavo, kad atsiranda individų, geriau už kitus perprantančių savo laikmetį, žinančių, kaip veikti savo bendruomenės labui, galinčių pakeisti istorijos tėkmę. Būtent „veikti“ ir „keisti“ yra tinkami žodžiai, nes jeigu pirmajame laikmetyje buvo labiau susitelkiama į tautinės tapatybės išsaugojimą, jos reikšmės kėlimą, antrajame daugiau propaguotas tiesioginis veikimas, nusistovėjusios tvarkos griovimas, ydų visuomenėje bei kultūroje išryškinimas ir jų taisymas, nevengiant, kaip matėme, aštresnių frazių ir konfrontacijų. Tai galima sieti pirmiausia su tuomet populiaria F. Nietzsche'ės filosofija, pasižyminčia stabų griovimo aistra ir antžmogiškos galios žmoguje paieškomis (Jurgutienė, 1998, p. 120), taip pat su įvairių pasaulio pertvarką žadančių visuotinių ideologijų, skatinančių tuojau pat likimą imti į savo rankas, poveikiu. Šitaip tikint individo galiomis bei *veržlumu*, o visuomenę matant kaip sustabarėjusią, dogmatišką, reikalingą išjudinimo, stiprėjo ir visuomenės vado poreikis. Tai pastebėjo V. Kavolis, teigęs, kad to meto lietuviai užsidegė „vadų problematika po ankstyvesniojo egalitarinio periodo“ (Kavolis, 1994, p. 146). Bent jau visuomeniniame-kultūriniame lauke tai išties buvo aktualu – štai ir S. Kymantaitė vylėsi, kad tautoje atsiras talentas, kuris mokės „pavergti ir vesti“ (Gaidauskienė, 2018, p. 234). Kaip žinia, tokį tautinės bendruomenės *vedlių* vaidmenį ypač buvo linkę prisiimti jaunieji rašytojai, nusiteikę tapti tautos dvasių savo gyvenimu ir kūryba atskleidžiančiais *genijais*. Apie tokius kūrėjus-genijus nemažai samprotavo J. Herbačiauskas, *Genijaus meilėje* (1907) vadindamas juos Dievo pasiuntiniais, kuriems „šviečia paslaptingas visiško permatymo ir pergalėjimo spindulys, tik dvasregiams matomas“ (Herbačiauskas, 1907a, p. 8). Tačiau akcentavęs šių vadų pranašumą prieš savo visuomenę, gebėjimą ją perprasti, kreipti tinkama linkme, rašytojas kartu išryškino ir jų susipriešinimą su ta visuomene, kuri yra vangė, įtari, nenorinti keistis, nesirūpinanti savo ateitimi: „kadą Dievo kvieslys kviečia mus eiti tarp skausmų į Garbinyčią, abejojam ir nėt keikiam“ (Ibid., p. 8).

Istoriografijoje ir ypač istorinėje literatūroje taip pat vaizduotas tam laikui aktualus

susipriešinimas tarp kartų, tarp inertiško ir neveiklaus tėvų pasaulio bei likimą į savo rankas pasiruošusio imti jaunimo. A. Janulaičio kartu su V. Mongirdu ir J. Biliūnu 1905 m. publikuotame istoriniame-agitaciniame veikalėlyje *Iš istorijos. Kaimiečių kovos su ponais*, kuriame aprašomi žemesniojo visuomenės sluoksnio sukilimai įvairiose šalyse praėjusiais amžiais, o skaitytojai tiesiogiai raginami iš jų mokytis bei jais sekti (Janulaitis, 1905, p. 57), aptinkami tokie J. Biliūno žodžiai: „didžturčiai lyg šiam laikui dar teip-pat žiūri ant darbininkų, o paskutinieji lyg šiam laikui liekti tykęs ir geri savo skriaudikams, manydami, kad teip buvo su jų tėvais, teip turi būti ir su jais pačiais, kad teip jau pats Dievas žmones sutvėręs“ (Biliūnas, 1905, p. 41). Nereikia nė sakyti, kad autorius nėra tokios iš kartos į kartą perduodamos rezignacijos šalininku. Tokia *įsisenėjusi* prispaustų žmonių rezignacija regima ir Vydūno trilogijos *Probočių šešėliai* (1908) antrojoje dalyje *Ne sau žmonės*, vaizduojančioje baudžiavos laikus. Baudžiauninkas Mykolas kanklininko Visuomio pagalba įgauna sąmoningumą, suvokia savo, kaip žmogaus, vertę, nebenori tarnauti dykūno užgaidoms. Tačiau mirštantį jo motina prašo jo kantriai iškęsti savo likimą: „Pasižadėkit – viskan – kesti – kan – dar – uždės – mums – Viešpats“ (Vydūnas, 1954, p. 80). Ji mano, kad tik šitaip jos vaikai liks dori, tačiau Mykolas jau turi savo sampratą apie dorumą: „Nežino ji, jog kėsdamas negali pasilikti doru!“ (Ibid., p. 81) Dvasinio išsilaisvinimo, savo reikšmės suvokimo nebepakanka, nebenorint daugiau paminti savo vertybių reikia likimą imti į rankas – Mykolas nužudo jo sužadėtinę norintį nuskriausti dykūną, o jo motina miršta skaudžiai suvokusi, kad sūnus yra žmogžudys (Ibid., p. 92). Prieš senosios kartos palaikomą tvarką turi eiti ir V. Krėvės Šarūnas, siekiąs jėga suvienyti savo tėviškės sritis ir tapti vienvaldžiu valdovu. Į inertišką, pasyvų gyvenimą, tarsi specialiai dramoje pabrėžiamą ištįsusiais aprašymais, jaunasis veikėjas įsiveržia tarsi „deginančios energijos kamuolys“ (Kubilius, 1996, p. 88). Šarūno nebetenkina ramus sugyvenimas, jis šaukiąsi audros, yra pasiryžęs drąsiam veiksmui, kurį esančios normos varžo. Todėl Šarūnas paniekina visus tadicijų suformuotus autoritetus – neklausia vyresniųjų bendruomenės narių nuomonės, atsisako stoti prieš krivių teismą, netgi atridena užkeiktą Pikulio akmenį, taip parodydamas savo maištą prieš dievus. Tačiau įdomu, kad nors senoji karta piktinasi, jog jų kunigaikštis elgiasi „kaip ne visas pasaulis“ (Krėvė, 1910, p. 44), pamina tėvų papročius ir net prieš „žiliausį plauką“ galvos nelenkia (Ibid., p. 188), jaunimas nėra taip priešišškai nusistatęs Šarūno atžvilgiu, joja su juo į karą net prieš kitus savo karšto valdovus. Taip pat Šarūno vestuvių puotos metu atsiskleidžia gilesnis dviejų kartų pasaulėžiūros skirtumas, senųjų tikėjimas, kad galybė buvus tik praeityje, o jaunųjų – kad ji dabartyje ir ateityje, kad galima ją patiems pasiekti:

Dzengis. Mūsų laikais nėra jau tokių galiūnų-karžygių. Mes nesame toki, kaip buvo mūsų tėvai ir bočiai, o mūsų vaikai ir anūkai nebus toki, kaip mes. Silpnyn eina pasaulis.

Žalvyris. O kas jau tokie jūs, kad gerbiate patį save? Ką gera padarėt?

<...>

Ringys. Ir gyvi esame ir garsiai pasinešėm, tėvus atkeršijom ir sau garbę užsidirbome. Kuo gi geresnė senovė? (Krėvė, 1911, p. 305–306)

2.1.2 Gilesnis žvilgsnis į praeitį

J. Basanavičius pirmame LMD suvažiavime nusakęs šios draugijos tikslą kaip visapusišką lietuvių tautos „tardymą“, kartu pastebėjo, kad šiam tardymui reikalinga lietuvių istorija tuometurėjo savyje tik „skeletą be kuno ir dvasios“ (Gira, 1907, p. 156). Šitai jis aiškino tuo, kad daugiausia buvo rašoma apie karinius lietuvių pasiekimus, bet nedaug nutuokiama apie buvusį kultūrinį, ekonominį gyvenimą, bei išreiškė tikėjimą, kad ilgainiui ši praeities žinių spraga bus užtaisyta (Ibid., p. 156–157). Jei jau vyresniosios kartos atstovas atskleidė matąs istorijos pažinimo lygio menkumą, jaunimas taip pat nesnaudė – štai J. Totoraitis, pabrėždamas, kad senesnieji istorijos veikalai nebeatitinka tuometinio mokslo reikalavimų, *Vilniaus žiniose* skatino pasitelkiant naujas kritinio tyrinėjimo priemones *atlikti darbą iš naujo*, nes „reikėtų rašyti istorija giliau įeinanti į mūsų tautos praeitį ir aiškiau ją atidengianti“ (Totoraitis, 1905, p. 1). Galima teigti, kad kritinis tyrimas ir buvo vienas svarbiausių aspektų, leidusių naujai istoriografų kartai gilesniu žvilgsniu pažvelgti į praeitį. Pradėta rašyti nebe ilgus amžius apimančius veikalus, bet monografijas arba straipsnius siauromis, griežtai apibrėžtomis temomis. Pagal naujus mokslo reikalavimus tapo būtina aptarti savo darbo naujumą ir aktualumą, įvertinti kitų įdirbį nagrinėjama tema, nustatyti įvykių ar asmens apsisprendimų priežastis bei pasekmes platesniame lauke, kitaip tariant, „įvilkti“ juos į aprašomojo laikmečio kontekstą. 1913 m. leisdamas knygą apie *Aušros* bei vėlesniais laikais mėgtą aprašinėti Simoną Daukantą, A. Janulaitis pažymėjo, kad gausūs raštai apie šį žmogų yra suvienodėję, S. Daukantas juose giriamas, bet menkai tepažįstamas, jis „išrodo tenai, lyg rūko aptraukta stovyla <...> galinga savo dvasia, į kurią galima įdėti kokį nori turinį“ (Janulaitis, 1913, p. 3). Autorius savo ruožtu atskleidė ėmęsis šios populiarios temos todėl, kad atrasti nauji šaltiniai „parodė, jog nevisko taip būta, kaip buvo sakoma, kad daug likta spragų senuose gyvenimo aprašymuose“ (Ibid., p. 5). Platesnis S. Daukantą formavusio jaunystės, jo mokslo laikų konteksto nagrinėjimas padėjo autoriui tiksliau nustatyti šio istoriko veiklos pobūdį apsprendusius veiksnius, o taip pat griauti kai kuriuos mitus. Vienas plačiausiai paplitusių – apie jo staigų *atsivertimą* išgirdus bažnyčioje lenkų kalba sakomą pamokslą. Apibūdinęs S. Daukanto studentavimo metu klestėjusią universiteto aplinką, teisininkų užsiiminėjimą Lietuvos istorija, kovą su biurokratija, skatinusią idėjas apie nepriklausomybę, pradėjusį rasti studentų tarpe rašymą lietuvių kalba, A. Janulaitis pažymėjo, kad „[t]okio atsivertimo nebūtų buvę, jeigu nebūtų buvę gilesnių pamatų uždėtų“ (Ibid., p. 15).

Taip pat mokslinio požiūrio į istoriją paskatintas gilesnis jos suvokimas galėjo padėti aiškiau suprasti vieno ar kito praeities aspekto vertinimo problemą, tvirčiau pagrįsti savo argumentaciją kuriuo nors klausimu. *Viltyje* publikuotame straipsnyje *Lietuviai mūsų ties Žalgiriu* (1910) A. Volde-maras priminė, kad artėjant šio įvykio sukaktuvėms lenkai būtinai prikiš lietuviams jų pabėgimą iš mūšio. Naudodamasis proga nusprendė trumpai pasvarstyti apie šio pabėgimo, kuris daugelio

užsienio mokslininkų tuo metu buvo priimamas kaip faktas, tikėtinumą, tačiau jau atsisakydamas vadinamo įrodinėjimo pagal „malonumo“ kriterijų, teigdamas, kad „[t]urime teisę nepripažinti nema-lonių sau dalykų <...> tik tada, kai tyrinėjimas prirodo jų klaidingumą“ (Voldemaras, 1910, p. 2). Kadangi naujų šaltinių tai temai nebuvo atrasta, teko iš naujo įvertinti senųjų patikimumą. Įsigilinęs į Dluogošo, rašiusio apie lietuvių pabėgimą, tekstą, atidžiai jį perskaitęs A. Voldemaras atrado paties kronikininko minčių nenuoseklumą, lietuvių kariuomenės minėjimą jau po to, kai ji neva buvo pabėgusi (Ibid., p. 2). Lygindamas tai su vokiečių kronikų informacija straipsnio autorius priėjo prie lietuvių tautinei savivertei *malonių* išvadų, kartu nenusikalsdamas istorijos mokslui, pateikdamas sunkiau paneigiamus argumentus, pasiūlydamas sudėtingesnę istorinio įvykio sampratos būdą.

Giliau suvokti praeitį galėjo skatinti ir LMD leidinyje *Lietuvių tauta* pradėti gana gausiai publikuoti istoriniai dokumentai originalo kalba. Tai buvo archyvinė medžiaga, laiškai arba įstaigų raštai, leidžiantys geriau pažinti tam tikras asmenybes, daugiau sužinoti apie jų būdą, vertybes, gyvenimo įvykius, o taip pat nemažą medžiagos dalį sudarė neišleistų darbų rankraščiai, papildymai. M. Biržiška buvo vienas iš žmonių ne tik publikavusių, bet ir nagrinėjusių tokius dokumentus. Straipsnyje *Prie M. Valančiaus „Žemaičių vyskupystės“* (1911) jis pateikė dvasiškos cenzūros iš šio veikalo originalo išimtą skyrelį, tuo palaikydamas M. Valančiaus istorijos integralumą, o publikacijoje *Iš D. Poškos raštų* (1914) nagrinėjo šio veikėjo neišleisto žodyno rankraštį, stengdamasis argumentuotai atsekti kultūrinės ir intelektualinės įtakos jam, nes, kaip pažymėjo, D. Poškos tekstai „duoda daug medžiagos jam kaip rašytojui, kalbininkui ir visuomenininkui apibūdinti <...> [p]adedą jį suprasti, taip-pat ir jo meto Žemaičių bajorų visuomenę“ (Biržiška, 1914, p. 55).

Istorinės literatūros kūrėjams taip pat kilo poreikis naujai apsibrėžti savo santykį su praeitimi, pažvelgti į ją giliau ruginčiu žvilgsniu. S. Kymantaitė *Viltyje* kalbėdama apie tai, kaip turėtų būti rašoma drama apie praeitį, pabrėžė, kad į „istorijos dramą nereikėtų taip žiūrėti, kaip į kokius šių dienų atsitikimus, reikėtų ten ieškoti gilesnės prasmės“ (Kymantaitė, 1908, p. 1). Kad tai pasiektų, pasak straipsnio autorės, „[r]ašytojas neturi bijoti nei savo vaidentuvės, nei savo minčių, kurios gal veda nepramintais takais“ (Ibid., p. 1). Galima sakyti, kad būtent vaizduotė ir turėjo didžiausią vaidmenį istorinėje literatūroje kuriant gilesnę santykį su praeitimi, ne tik vis dar padėdama labiau įsijausti į aušrininkų formuotos kultūrinės atminties aspektus, bet ir suteikdama galimybę juos suproblemiti. Visa tai reikia pirmiausia sieti su sudėtingesnio individo vidinio pasaulio, jo konfliktų su aplinka išryškinimu istorijoje – jeigu istorikai galėjo bent kiek pažinti tik vėlesniais amžiais gyvenusius žmonių vidujybę, nes viduramžiams paprasčiausiai trūko apie tai šaltinių, rašytojų vaizduotė padėjo skaitytojams per kūrinių veikėjų išgyvenimus iš naujo atrasti žinomas senovės lietuvių istorijos situacijas, pamatyti jas iš kitų pusių. Juk tik iš S. Kymantaitės kūrinio skaitytojas galėjo patirti, kaip jautėsi Vytautas, kalėdamas rūsyje, kamuojamas Juodosios ir Gerosios minčių, besiblaškydamas tarp optimistinio tikėjimo Jogailos gerumu ir visiškos desperacijos, kentėdamas ne tik dėl beviltiškos savo

padėties, bet ir *audrų* vidujybėje: „Mintys, draskančios man galvą!.. Ką gelbstat jūs? Ar jūs išveste mane iš rūsio? Kur žmonės? draugai?“ (Kymantaitė, 1919, p. 3) Juk tik dėl Vydūno *Mūsų laimėjimo* (1913) buvo galima suvokti Žalgirio mūšį kaip tragediją paprastiesiems anų laikų gyventojams, kuriems liūdesys dėl žuvusių artimųjų šioje dramoje užgožė tuomet dar miglotą mūsų reikšmę ateičiai. Kareivio skatinami džiaugtis dėl visiško kryžiuočių sutriuškinimo žmonės kūrinys toliau lieja ašaras, sakydami: „Tikrai vien tai težinom: mums negrižta / ir niekumet nebgriš, kan mes milėjom“ (Vydūnas, 1913, p. 16). Yra manoma, kad naujasis veikėjų bei situacijų sudėtingumas, nevienapusiškumas, išreikštos abejonės kartu teikė kūriniams intelektualinės gelmės, nes vertė herojų ieškoti vis naujų argumentų savo pasirinkimui ar požiūriui pagrįsti (Zalatorius, 2003, p. 459). Tuo pačiu šitai išvadavo kūrybą iš kategoriškumo, nes vienai minčiai kūrinys tuojau būdavo priešinama kita, gimusi tam pačiam žmogui ar aplinkiniams. Štai A. Zalatoriaus nuomone, net visas stambios V. Krėvės dramos *Šarūnas* tekstas yra sudėtas iš tokių opozicinių tezių (Ibid., p. 413). Galiausiai, savotiškai gilų žvilgsnį į praeitį siūlė ir tuo metu sukurtos misterijos, kuriose praeitis tapo amžinųjų vertybių saugotoja, visuominiu, harmoningu pasauliu, simboliniais ryšiais siejančiu atskirus laikotarpius, tačiau apie tai bus kalbama kiek vėliau.

2.1.3 Praeities pasakojimo papildymas

Nors jaunosios kartos propaguotas gilesnis žvilgsnis į praeitį savaime praturtino aušrininkų kurtą šios praeities vaizdinį, aptariamuoju metu pasireiškė ir užmojis papildyti savotišką *didįjį* tautos istorijos pasakojimą naujais siužetais arba aptarti menkliau išplėtotas jo temas. Visuomenėje paskelbtame straipsnyje *Apie literatūros istoriją ir mūsų „istorijas“* (1910) M. Biržiška šmaikščiai akcentavo lietuvių istoriografijoje iki tol vyravusį Naujųjų laikų istorijos *paniekimą*, šitaip jį aiškindamas: „Mindaugio, Gedimino, Algirdo, Keistučio ir Vytauto (tikrai ne Jagėlos!) garbės įpėdinams sunku yra užsiimti „Lietuvos nupuolimo“ gadyne“ (Biržiška, 1910b, p. 48). Žinoma, kalbėjo jis apie literatūros istoriją, tačiau tai galima pritaikyti ir plačiau. Aušrininkai, kaip minėta, daugiausia dėmesio ir reikšmės skyrė priešistorei, viduramžiams bei tautinio atgimimo laikui. Jaunųjų (ypač kairiųjų pažiūrų A. Janulaičio ir M. Biržiškos) darbuose jau dominavo XVI–XIX a. I pus. istorija, ir labiau nebe politinė, bet teisinė, visuomeninė, kultūrinė. M. Biržiška daugiausia darbavosi literatūros istorijos srityje, bet laikydamas visuomenės santykius literatūrinės kūrybos pamatu (Ibid., p. 45), turėjo kartu kreipti dėmesį į šiuos santykius, patį visuomenės pobūdį. Straipsnyje *Mažosios Lietuvos visuomenė Duonelaičio metu* (1915) jis detalai nupiešė buvusį šio regiono visuomeninės ir politinės tvarkos paveikslą, kad aiškiau atskleistų K. Donelaičio motyvaciją, jo darbų reikšmę. Taip pat ir straipsnyje *Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu* (1910–1911) aprašydamas žemaičių bajorų kultūrinį sąjūdį XVIII a. pab.–XIX a. I pus. pirmiausia ieškojo jo priežasčių, o tai darė išryškindamas

buvusį išskirtinį Žemaitijos diduomenės lietuviškumą, jos artimumą valstiečiams, visuomenės ir politikos krizės iššauktą bajorų švietimosi judėjimą bei panašius dalykus. A. Janulaitis savo ruožtu rūpinosi skirtingų Lietuvos luomų teisinių santykių praeitimi – 1916 m. sekdamas lenkų istoriku S. Kutrzeba išleido *Lietuvos visuomenės ir teisės istoriją*, o 1918 m. publikavo straipsnį *Lietuvių statutai ir jų istorija*. Taip pat šis istorikas rašė knygas apie lietuvių valstiečių dalyvavimą 1831 m. (1910b) ir 1794 m. (1910c) sukilimuose, aptardamas ne tik sukilėlių įsteigtas administracines tvarkas, valstiečių turėtą savotišką sukilimų tikslų suvokimą, bet ir tam tikrą baudžiauninkų *išsilaisvinimą* neramumų metu, savarankišką būrimąsi, ėjimą prieš ponus, šių plėšimą, net žudymą, o taip pat ir vėlesnį žemesniųjų sluoksnių nenorą grįžti prie senosios tvarkos net sukilimams pralaimėjus. Visa tai, o kartu ir teiginys, jog valstiečiai „gavę ginklus, pamatė, jog jų ponai privengia ir jų lenkiasi, pakėlė savo galvą“ (Janulaitis, 1910b, p. 22) leidžia matyti paraleles tarp šių istorinių veikalų ir minėtos Vydūno dramos *Ne sau žmonės*, kurioje Mykolas taip pat iš pradžių suvokia, kad jo vertė ne menkesnė už dykūno, o paskui, paneigdamas savo vergišką sąmonę, fiziškai savo poną užpuola. Ši Vydūno drama, beje, irgi buvo nemenka duoklė siužetinės aplinkos ir problematikos pajvairinimui tuo metu kone vien viduramžių laikus vaizdavusioje lietuvių istorinėje literatūroje.

Tačiau kalbėdami apie naujus istorijos siužetus, naujus joje išryškinamus aspektus, problemas, reikšmes aptariamuoju metu būtent ir galime vartoti žodžius „papildymas“, „pajvairinimas“, tačiau jokiais būdais ne „praplėtimas“ ar „pakeitimas“. Jaunajai kartai nepavyko dekonstruoti ar perkurti vadinamąjį *didįjį pasakojimą*, arba, J. Totoraičio žodžiais tariant, atlikti darbą iš naujo. Žinoma, galima ginčytis, ar didysis pasakojimas tuo metu išvis buvo suformuotas, tačiau aušrininkai, susitelkdami į tam tikrus istorijos aspektus, pagrindiniu vertinimo kriterijumi pasirinkę tautiškumą, neabejotinai buvo padėję tokiam pasakojimui pamatus. Tai ypač akivaizdu kreipiant žvilgsnį nuo mokslinių leidinių į periodiką – joje ir 1904–1918 m. toliau dominavo romantinis istorijos suvokimas, jausminio ryšio su ja užmezgimas per savo kraštovaizdžio praeities pažinimą, straipsniai apie viduramžius, pragmatinis istorijos naudojimas savoms idėjoms propaguoti (Krutulys, 2020, p. 210). Kita vertus, to jau nebegalima atsieti nuo politinio lietuvių judėjimo skaidymosi – gausiai tokios į viduramžius, etnografiją orientuotos istorijos randame *dešiniųjų* spaudoje, nes tai tiko jų principams ir idėjoms skleisti, o štai *kairieji* istorinių straipsnių periodikoje publikavo žymiai mažiau, bet dėl atitinkamų savo pažiūrų, net labiau kreipė dėmesį į XVI–XVIII a. nei į viduramžius (Ibid., p. 213).

Šis laikotarpis išvis turėtų būti suvokiamas kaip nevienalytis, atsižvelgiant į tai, kokie istoriniai laikmečiai bei siužetai buvo labiausiai sureikšminti, pagal ką jie vertinti. Tai itin matoma moksliniame žurnale *Lietuvių tauta*. Pavyzdžiui, joje buvo dalimis publikuotas J. Basanavičiaus veikalas *Levas lietuvių pasakose ir dainose* (1907–1919), kuriame pagal *seną* metodą remiantis tautosaka įrodinėta lietuvių kilmė iš Mažosios Azijos, jų kultūrinė įtaka kitiems kraštams. *Lietuvių tautoje* pasirodė ir *įprastinių*, tautiečių buvusią didybę pabrėžiančių straipsnių apie viduramžius, pavyzdžiui

J. Yčo *Kaip lietuviai 1382 m. Maskvą nuo totorių gynė* (1910). Kartu šiame leidinyje skatinta rinkti ir skelbti medžiagą iš antropologijos, etnografijos, archeologijos, išreiškiant *aušrininkišką* viltį, kad tai suteiks daug žinių apie tai, „iš kur ir kada lietuviai šitan šeurės kraštan atvykę“ (Gira, 1907, p. 156). Kita vertus, jau pirmojoje leidinio knygoje pats J. Basanavičius publikavo ir straipsnį *Baudžiava Lietuvoje* (1907), kuriame remdamasis konkrečiais istoriniais dokumentais bei netgi atsižvelgdamas į jų objektyvumą apibūdino Bartninkų vietovės dvarų, jų valdytojų bei baudžiauninkų padėtį XVII–XIX a., santykį tarp šių luomų atstovų bei jo kaitą. *Lietuvių tautą* išvis galima vertinti kaip tam tikrą skirtingas kartas ir nevienodas istorijos raštų tendencijas apjungusį organą – juk šiame leidinyje savo darbus publikavo tiek *jaunieji*, tiek *vyresnieji*, tiek profesionalai, tiek ir tiesiog besidomintieji istorija ar iš praeities paveldėta savo krašto kultūra, žinoma, neišvengiant ir viso to persipynimo vieno ar kito asmens raštuose. Toliau kalbant apie šio laikotarpio nevienalytiškumą reikėtų ne tik priminti tai, kad jo metu buvo vis dar leidžiama J. Šliūpo bei perleidžiama Maironio istoriografija, bet akcentuoti ir tai, kad, kita vertus, jau *Varpe* buvo atsiribota nuo tautiškai romantiško žvilgsnio į istoriją, kritiškai vertinti J. Basanavičiaus lietuvių kilmės ieškojimai. O ir pati baudžiatvės tematika dažnai aptinkama jau *Aušroje* ir *Varpe* (Gieda, 2017, p. 101). Maironis, o ypač kairiųjų pažiūrų J. Šliūpas (kuris paskutinąją, 1909 m. išėjusią savo veikalo dalį skyrė būtent XVI–XIX a. istorijai!) taip pat savo istoriografijose pabrėžė buvusią sunkią baudžiauninkų padėtį, J. Šliūpas kalbėjo apie visuomenės apšvietos lygį skirtingais laikotarpiais ir net publikavo III Lietuvos statutą su paaiškinimais, abu autoriai parašė ir po trumpą lietuvių literatūros istoriją. Taigi, tematikos prasme jaunoji karta nebuvo tokia visiškai originali, kokia ji kartais mėgo skelbtis, tik, žinoma, ji tas temas nagrinėjo giliau ir profesionaliau, labiau jas supproblemindama ir išplėtodama, neretai pasirinkdama savitą požiūrį į jas tašką.

Istorinėje literatūroje siužetinės aplinkos prasme taip pat mažai kas keitėsi, toliau vyravo kūriniai apie viduramžius. Pasirinktos vaizduoti dar pirmajai kartais aktualios situacijos – Lietuvos krikštas (plg. A. Fromo *Vaidilutę* ir Vydūno *Amžiną ugnį*), kovos su kryžiuočiais (plg. M. Šikšnio *Pilėnų kunigaikštį* ir pirmąją Vydūno *Probočių šešėlių* dalį *Vėtra*), susiskaldžiusių valdų vienijimas, valstybės (at)kūrimas (plg. V. Pietario *Algimantą* ir V. Krėvės *Šarūną*). Net J. Herbačiausko misterijoje *Lietuvos griuvėsių himnas* besikreipdama į dabartį praeitis prabyla būtent balsais iš viduramžių – vaidilutės, karžygio, vaidilos-kunigaikščio. Vis tik, pakitus žvilgsniui į praeitį, joje atradus individą, nebelikus vieno teisingo veiksmo imperatyvo ar vieno vertinimo kriterijaus, kito ir pati siužetinė linija, ryškėjo sudėtingesnė problematika. Pavyzdžiui, priešingai *Pilėnų kunigaikščiui*, kur suvokus kryžiuočius kaip priešus yra atgaunama tautinė tapatybė, *Vėtroje* ji kaip tik prarandama bajorui Mantvydai patikėjus atėjūnų ir jų skelbiamų „tiesų“ aukštumu, priėmus krikščionių tikėjimą, paniekinus tėvų papročius, einant prieš saviškius. Taip pat, priešingai *Algimantui*, kur valstybės vienijimas yra natūralus visuomenės palaikomas procesas, *tikrojo* kunigaikščio grįžimo rezultatas, buvusios tvarkos atstatymas, *Šarūno* atveju toks vienijimas kaip tik reiškia buvusios tvarkos griovimą, skatinamą

kone egoistinio garbės ir vienvaldystės siekio, lemia valdovo susipriešinimą su visuomene, verčia lieti savųjų kraują. Priešingai A. Fromo *Vaidilutei*, kur krikštas yra priimamas laisva sąmoningos visuomenės valia, *Amžinojoje ugnyje* inertiška visuomenė akiai gina religijos simbolį kaip stabą, o nesugebėjusi apginti išyra, nesuvokdama, kad tikroji religija yra palaikoma asmens viduje. Šitaip pranykus ar bent sumenkus idealistiniam žvilgsniui į viduramžiškąją lietuvių praeitį, buvo galima joje atrasti ir visai „naujų“ temų – pavyzdžiui, L. Giros dramoje *Kerštas* (1910) vaizduojama aušrininkų kartai savotišku tabu buvusi lietuvių merginos meilė kryžiuočių riteriui, susitelkiama į dėl jos dvare užsimezgasias ir dramatiškai pasibaigusias intrigas. Meilės trikampiems ir beatodairiškam keršto troškimui teko svarbi vieta ir V. Krėvės *Šarūne*.

Reikia pažymėti, kad nors naujojo laikotarpio istoriografija ir istorinė literatūra kartu prisidėjo tiek prie kultūrinei atminčiai reikalingo *didžiojo pasakojimo* papildymo naujais siužetais bei reikšmėmis, tiek prie gilesnio senųjų šio pasakojimo akcentų suvokimo, vis tik šių dviejų sričių, kaip skirtingų atminties medijų, vaidmuo ir reikšmė tai atliekant kiek skyrėsi. Istoriofografija, kaip matėme, profesionalėdama labiau prisiėmė minėtą jai būdingą praeities vaizdinio „pildytojos“ vaidmenį, iš *archyvo* traukdama ir pateikdama naujus, į *oficialią* atmintį mažiau įsišaknijusius dalykus bei tuo neleidama atminčiai sustabarėti (Assmann, A. 2011, p. 126). Taip pat galima sakyti, kad ji, nors pagal laikmečio *madą* sureikšminusi individą, vis dėlto labiau tyrė visuomenėje vykusius procesus, detalizavo visapusišką jos vaizdą, kitaip tariant, nusakė praeities objektyvią „išorę“. Istorinė literatūra, savo ruožtu, daugiausia liko *tradicinės* atminties rėmuose, tačiau vaizduotės pagalba naujai šią atmintį suaktualino, priartino prie gyvenamosios dabarties, šiai reikšmingų idėjų ir problemų. Taip pat, mažiau turėdama atsižvelgti į bendrąjį kontekstą ar istorinę tiesą, literatūra daug aiškiau pakeitė fokusą individualumo link, galėjo labiau įsigilinti į praeities žmogaus sąmonę ir pačią praeitį, atskleisti jos vidinius vertybinius procesus.

2.1.4 Praeities nušventinimas

Kalbant apie praeities nušventinimą pirmiausia reikia pažymėti, kad šis fenomenas galėjo tapti įmanomu tik esant tam tikrai tautinės bendruomenės brandai (Gieda, 2017, p. 127). Šią brandą pastebėjo A. Voldemaras, kritikoje Maironiui teigęs, kad „mūsų visuomenė seniai jau reikalauja istorijos genetiškai rašytos“ (Voldemaras, 1906, p. 3). Nesileisime į apmąstymus, ką jaunasis kritikas čia vadino „visuomene“ ir ar, pavyzdžiui, lietuvių valstietis tuomet galėjo reikalauti moksliškai parašytos, priežasčių ir pasekmių dėsniais grindžiamos istorijos. Tačiau aišku viena – patyrusi nuo *Varpo* laikų vyravusias pragmatiškai realistines paskatas dirbti dėl tautos ateities, o taip pat įkvėpta modernizmo idėjų, europinių mokslo tendencijų, visuomenės idėjinio skaidymosi įtakoje suvokusi tautinės tapatybės ir vienybės problematiškumą, bent dalis lietuvių inteligentijos (ir ne tik istorikai) turėjo nebesitenkinti *Aušros* romantiškai idealistine istorijos vizija. Štai ir S. Kymantaitė, nustatydama

naujus reikalavimus istorijos dramai, teigė: „Ar jau mūsų praeitis buvo tokia „be grieko“, kaip ją rodydavo pirmaisiais mūsų atgijimo laikais, tai negalima būtų dabar ir ginčyties. Gyvenimas buvo, kaip gyvenimas, kurs turėjo daug ydų, silpnųjų, ir žinoma, dabartinėmis akimis žiūrint – neišsiplėtojimo“ (Kymantaitė, 1908, p. 1). Žinoma, kad moksliskumo elementas, įvestas istoriografijoje, savaime vedė prie tam tikro praeities nušventinimo – nebeliko istorijos poetiskumo, perdėto heroizavimo, nepagrįstai peršamos autoriaus nuomonės, viskas buvo vertinama kritiškai, išlaikant emocinį šaltumą (Gieda, 2017, p. 128). Kartu, tokios jaunosios kartos pamėgtos temos kaip teisė ar XVI–XIX a. I pus. visuomenės realijos tarsi savaime nebeskatino poetinio įkvėpimo, idealizavimo poreikio. To meto biografijos taip pat kiek „deheroizavo“ tautos veikėjus, atskleisdamos, kad jie buvo tik bendro visuomeninio-politinio konteksto „produktai“, galbūt talentingesni už kitus, labiau perpratę savo laikmetį, geriau žinantys, kaip veikti dėl ateities, tačiau savo veikla ne visiškai išskirtiniai, atliepiantys kitų asmenų veiklai ar bendroms idėjoms. Juk ar, pagal M. Biržiškos aprašymą, K. Donelaičio didysis kūrinys būtų buvęs įmanomas, ar išvis šis rašytojas būtų tiek domėjęsis baudžiauninkais, jei tuo metu kiti pastoriai, priešindamiesi *vienodinančiai* valdžios politikai, nebūtų nukreipę idealizuojančio žvilgsnio į valstiečius, jų papročius, drabužius, valgius, žodinę kultūrą (Biržiška, 1915, p. 174), ar būtų jis rašęs lietuviškai, jei Reformacija nebūtų sureikšminusi paprastų žmonių kalbos, jei valdžia nebūtų žiūrėjusi, kad dvasininkai, siunčiami į lietuviškus kraštus, mokėtų šia kalba kalbėti (Ibid., p. 174)? Ar A. Janulaičio apibūdintas S. Daukantas būtų užsiėmęs darbu dėl lietuvių tautos ir būtent *tokio pobūdžio* darbu, koku jis užsiėmė, jeigu jo mokymosi aplinka nebūtų jo paskatinusi to daryti? Šiame savo veikale A. Janulaitis, beje, ir pats pabrėžė savotiškai deheroizuojantį naujosios istorijos pobūdį – pažymėjęs kitų biografų *išdidintą*, tačiau kartu ir tuščią paliktą, bet kokiam turiniui atvirą S. Daukanto idealą, istorikas nurodė, kad iš tikrųjų pažvelgę į tą laikmetį iš arčiau „rasime tenai gyvus žmones, pilkas dienas, paprastus, kasdienius žmonių interesus“ (Janulaitis, 1913, p. 3).

Dar labiau praeities nušventinimas atsiskleidė istorinėje literatūroje. Šiek tiek apie antrosios rašytojų kartos išryškintas praėjusiuose amžiuose galėjusias kilti problemas bei intrigas, lyginant su pirmosios idealistiniu praeities vaizdiniu, jau buvo užsiminta ankstesniame skyrelyje. Tačiau čia naudinga būtų daugiau pakalbėti apie V. Krėvės kūrinį *Šarūnas*, kaip geriausiai tuo metu atskleidusį deheroizuoto herojaus dramą. Kunigaikščio Šarūno prisiimta užduotis suvienyti savo tėviškę, apjungti lietuvių gyvenamas teritorijas ir tuo pabaigti tarp atskirų sričių valdovų kylančius vaidus, sudaryti geresnes sąlygas atsiginti nuo išorės priešų, atrodo, tikėtų tik labai pilietiskam, į tautinę visuomenę orientuotam žmogui. Tačiau Šarūno įvaizdis yra visai kitoks. Tai išaiškėja jau kūrinio įžangoje, kur keli piemenys autoriaus gyvenamais laikais dalijasi kolektyvinėje sąmonėje užsilikusia legendomis apipinta atmintimi apie kadaise gyvenusį karalių Šarūną, kuris „buvęs labai piktas, daugelį žmonių išmušęs... ir tėvą, ir motyną, ir pačią užmušęs. Kaip jis gimęs, tai, sako, viesulai

paskėlę, medžius laužę, kaip perkūnai traiškinę. Tik užgimęs <...> sako, dvyliką eilių dantų turėjęs“ (Krėvė, 1910, p. 12). Tačiau net ir vėliau vaizduojant *tikrą* Šarūno gyvenimą, atskleidžiama, kad šie pasakojimai, jų keliama baimė nėra visai be pagrindo. Kunigaikštis dramoje atlikdamas savo *žygdarbius* yra daugiausia vedamas ne meilės tėvynei ir savo žmonėms, kaip ankstesni herojai, bet... keršto ir garbės troškimo. Abu šie dalykai, galima sakyti, gimsta iš nevisavertiškumo komplekso – Šarūnas, neapdovanotas gražia išvaizda, tėvo ir vyresniojo brolio nevertintas, visuomenės nemėgstamas dėl savo ūmaus ir bekompromisiško būdo, negalintis gauti sau pačios ir turintis ją imti jėga, visą gyvenimą jaučiasi nemylimas ir vienišas, turintis laimės ieškoti kitais būdais: „nežinau, kas šitoji meilė auksinė, kurios taip visi geidžia <...> aš jos nemačiau, nors ieškojau <...> Aš pamylėjau nūnai tik vieną – garsią, galingą garbę, tokią, kad pavydėtų man dievai ir žmonės. Dėl jos paaukautau ir jaunystę, ir gyvenimą“ (Ibid., p. 171–172). Negalintis būti *kam nors* ypatingas meilėje, Šarūnas užsigeidžia būti ypatingiausias iš visų dėl savo garbės, paverčia ją savo gyvenimo tikslu. Valdovo keršto troškimas stiprėja suvokus, kad kuriama pagarbios baimės atmosfera neužtikrina jam žmonių ištikimybės – jam išjojus į karą jo valdiniai atsimeta ir sukelia maištą gimtinėje, jo žmona myli kitą, kitų sričių valdovai kviečiasi pagalbą iš svetimų kraštų kovai prieš Šarūną, jo nukariauti žmonės nepripažįsta jo kaip savo kunigaikščio. Sulaukęs raginimo dovanoti maištą kėlusiams užsirūstinęs valdovas sako: „Tu nejauti, vaidila, kaip saldu keršyti <...> Ar tu pamišai! ar tau nesivaimėja! Gyvačių padermes liuosai leisti! Niekados!“ (Krėvė, 1911, p. 483). Negana to, augant Šarūno didybės siekiui bei jam suvokus *neišvengiamą* kitų išdavystę stiprėja ir jo panieka apskritai žmogui: „Ką gi mylėti? Ar žmones? Kaip pamąstau, jog vienu oru kvėpuoju su jais, vieną duoną valgau, vieną vandenį geriu – koktu darosi ir pikta“ (Ibid., p. 457).

Tačiau Šarūnas nėra vien neigimas, savo aistras tenkinantis herojus – tai naujam kartai taip pat būtų pernelyg vienaplaniška. Kunigaikštis dramoje abejoja, kankinasi, neretai pats sau prieštarauja. Jis, viena vertus, nėra toks, kaip dauguma – stebėdamas žaidžiantį jaunimą palygina jo nerūpestingą būtį su savo rūpesčių pilna: „aš ne taip laimingas, kaip tie, kur taip gali kvatoties. Daug man rūpi“ (Krėvė, 1910, p. 167). Šarūno rūpesčiai kyla iš jo vidujybės, neramios sielos – jame rusena kibirkštis, skatindama veikti, pasižymėti, nesitenkinti ramiu gyvenimu, kurstoma vaidilos Rainio, pasakojančio apie legendinį valdovą Vaidevutį, buvusį vienvaldį lyg viena saulė danguje. Tačiau herojus neskuba pasiduoti kurstymui, dvejoja: „Tu nežinai, kaip man sunku, kas vidury darosi. Kokios ten keliasi audros ir abejonės <...> Ir noriu aš svajoti – kur seniai dega mano krūtinė – ir baisu: visi kelsis prieš mane“ (Ibid., p. 170). Šarūnas puikiai supranta tragiškas savo veiksmų pasekmes, jis blaškosi tarp dviejų ugnių – negali nurimti neįvykdęs savo užmojų, tačiau jų vykdymas taip pat neatneša jam ramybės, supriešina jį su visuomene ir net draugais, užtraukia didžiulę kaltę: „Neduos tau ramybės nei vėlės, nei tavo sąžinė, neduos tau atilsio nei žmonės, nei tu patsai“ (Krėvė, 1911, p. 358). Negana to, Šarūnas kankinasi dar ir dėl savo žmogiško ribotumo, suvokęs, kad jam trūksta jėgų ir galimybių,

net laiko, skirto žemėje: „Surištas aš, supančiotas, diena per dieną slenka, buitis veltui bėga, o žmogus daugel norėtai, daugel manytai – ir nieko negali“ (Ibid., p. 261). Tačiau įdomu, kad Šarūnui palyginus save su nupeštu žvirbliu priešais tuos, kurie kadaise kaip arai lėkiojo, jam yra atsakoma: „Ir tie arai, kuriems tu pavydi, jautė save supančiotais <...> neskraidžiojo plačioje padangėje. Kai-kurie gal ir buvo nepanašūs į mus tuo tik, kad neklausė, kas bus ryt <...> bet dirbo, kur galima buvo dirbti, ėmė, kur galima buvo imti“ (Ibid., p. 262). Tai leidžia daryti prielaidą, kad naujosios kartos istoriografijoje ir literatūroje atliktas praeities nušventinimas, herojų kaip prieš savo gyvenamąsias aplinkybes einančių paprastų žmonių, tik gal turinčių daugiau vidinės *ugnies* ir ryžto, parodymas, kilo iš pačių inteligentų savojo laiko refleksijos, suvokimo, kaip sunku yra dirbti tautai, dėl didėjančio visuomenės skaidymosi sulaukiant priešinimosi ar abejingumo ne tik iš išorės, bet ir iš vidaus, jaučiant, kad jų darbas nėra įvertinamas, neduoda tinkamų rezultatų, kad neįmanoma yra (at)kurti aušrininkų idilės dabartyje. Kita vertus, tai gali būti matoma kaip savęs ir kitų guodimas bei skatinimas, teigiant, jog kiekvienas, dirbdamas pagal savo pašaukimą, gali nusipelnyti ir pasitarnauti kitiems ne mažiau nei žymūs praeities veikėjai, nors jam pačiam taip ir neatrodo. Štai, net ir viduje besiblaškantis, bejėgis pasiekti užsibrėžtą tikslą besijaučiantis Šarūnas tampa didvyrišku įkvėpimu kitam veikėjui – Mindaugui – kuris, besigėrėdamas Šarūnu kaip tikru vyru, nebijančiu nei dievų, nei žmonių (Ibid., p. 267) ir norėdamas jam prilygti dramos pabaigoje nusprendžia tęsti Šarūno pradėtą darbą, tik vienyti jau ne vien Dainavą, bet visą Lietuvą.

Nušventinus praeitį istorinėje literatūroje buvo žengtas dar vienas žingsnis – savotiškai nušventinta ir pati kultūrinė atmintis, ji parodyta kaip konstruktas, turintis didelį poveikį žmonėms, bet priklausomas nuo ją kuriančiųjų. Vaidila Rainys sako Šarūnui: „Kad nebūt karžygių, pramanytau juos. Aš einu pro milžinkapį, ir nors nieko nežinau, negirdėjau apie jį, bet jo praeitis, kaip gyva, akyse stovi <...> Vydėvūtis mano ar Dundžio, ar Vaidulio, – tai suvis ne tie patys vyrai, ne tas apie juos daineles dainuojame“ (Krėvė, 1910, p. 120). Rainys paskatina Šarūną veikti dainuodamas apie Vaidevutį, taigi, perteikdamas kultūrinę atmintį, bet iš jo žodžių sužinome, kad ta atmintis yra ne vienodai perteikiama, savotiškai „pakoreguota“ kiekvieno vaidilos, kuris ją apdainuoja. Net galima sakyti, kad Rainys Šarūnui labiau perteikia ne atmintį, bet joje *įtaisyta* savo paties garbės ir didybės troškimą: „Dievai man nelėmė gimti galingu kunigaikščiu; bet kad tavoje vietoj būčiau, aš apverstau dangų ir žemę“ (Ibid., p. 169). Tai atskleidžia sudėtingėjančią kultūrinės atminties sampratą, parodo patį jos formavimo(si) būdą – tam tikrų aspektų išryškinimą, vaizduotės naudojimą – visa tai, kas buvo taikyta aušrininkų, bet jų nutylėta. Galbūt, tautinio atgimimo metu pasibaigus pirmajam atminties (at)kūrimo etapui, atsirado poreikis išsamesnei tos atminties refleksijai. Tai kartu gali rodyti ir minėtą išaugusį pačių rašytojų siekį būti savotiškais bendruomenės vadais, nusistatymą, kad jų individualizuota kūryba gali kreipti tos bendruomenės plėtojimąsi tam tikra linkme. Neveltui vaidilų kurstomas Šarūnas skatina šiuos dalintis atsakomybę už jo žygius: „Nereikia man tavo dainų... Bet

jei sužadinę svajonę <...> pakėlėte gaisrą, kurs apims visą Lietuvą, – jei keiks mane – tegul keikia ir jus“ (Ibid., p. 122). Nepaisant to, kultūrinė atmintis šioje dramoje vis dar suvokiama kaip esanti nepaprastos svarbos – vaidila sakosi dainomis saugantis praeitį ir palaikantis Lietuvos ateities galybę (Ibid., p. 119), o viena iš Šarūno veiklos paskatų yra noras įsiamžinti atmintyje (Ibid., p. 120). Kartu išryškinama vaidilų kūrybos įtaka platesnės visuomenės pažiūroms, vertybėms, net santvarkos raidai – Rainio sudėtos dainos ne tik paskatina Šarūną veikti, bet ir skleidžia didingą garsą apie jo žygius bei tuo paragina kitus dėtis prie jo kariuomenės (Krėvė, 1911, p. 268), Šarūnui mirus vaidila dainomis įprasmina jo veiklą, padeda žmonėms suprasti vienijimo reikšmę (Ibid., p. 512–513), o Mindaugui užsimojus toliau vienyti kraštą vaidilos išeina ruošti tam dirvą – apskelbti, kad valdovas turi būti vienas (Ibid., p. 521).

Kultūrinės atminties radimasi, jos reikšmę, o taip pat ir *dainių* vaidmenį kuriant bendrąjį visuomenės požiūrį savotiškai reflektavo ir Vydūnas dramoje *Mūsų laimėjimas*. Šiuo kūriniu autorius norėjo, kaip pats nusakė, parodyti „kaip istorijos atsitikimas išlengvo virsta dvasios sritiu veiksnium“ (Vydūnas, 1913, p. 5). Žalgirio mūšyje kritusius artimuosius apraudančius žmones kareivis skatina džiaugtis laimėjimu, užtikrinta geresne ateitimi ir pranašauja, kad „ateitį skambės daina Lietuviu / dėl šio laimėjimo be paliovos!“ (Ibid., p. 15), o žmonėms atsakius, kad jie tokios dainos dar nemoka, ragina: „Tai eikime pasijieškoti dainiaus / kurs daina sumanis laimėjimo!“ (Ibid., p. 15). Tuo sufleruojama, kad dainiaus kūryba gali keisti žmonių nuostatas dėl tam tikrų dalykų, suteikdama jiems vienokią ar kitokią prasmę, o taip pat išsaugoti jų prasmę ateičiai. Misterijoje simboliškai vaizduojama, kaip istorijos įvykis pamažu yra apipinamas pasakomis ir legendomis, o jo išlaikymas žmonių atmintyje praėjus penkiems amžiams grąžina tapatybės netekusiai tautai gyvastį (Martišiūtė, 2000, p. 126).

2.2 Tautiškumas ir jo vieta tarp kitų *didžiųjų idėjų* antrosios kartos istorijos vaizdiniuose

2.2.1 Tautiškumas

Nors vyresnioji karta buvo linkusi priekaištauti jaunajai dėl šios nesiorientavimo į visuomenę, *jaunimas* vis tik palaikė savitą santykį su (tautine) visuomene ir pačiu tautiškumu, šio neišsižadėjo. Tačiau pasitarnavimas tautiškumui jau buvo nevienodai suvoktas istorikų ir istorinės literatūros autorių. Istorikai pradėjo pabrėžti, kad būtent profesionalus, *pilnos*, nuo idealizavimo atribotos istorijos vaizdinys patikrins bei sustiprins lietuvių meilę tėvynei, padės geriau pažinti dabartinės savo padėties priežastis, o per tai pajusti tikrą ryšį su savo praeitimi bei savo šalimi. Juokdamasis iš Maironio polinkio į ginčus su kitų tautų istorikais, jo mėginimo abejotinos vertės argumentais paneigti šių teiginius, A. Voldemaras rašė: „Autoriui, matyt, rodosi, jog kai-kurių istorikų nuomonės, kurios gali pažeminti ar šiaip, ar taip lietuvių, mažai tegali arba ir suvisu negali įkvėpti tėvynės meilės“ (Voldemaras, 1906, p. 3). Taip pat ir M. Biržiška pažymėjo, kad iškeliant vienus praeities laikotarpius, o

kitus niekinant neįmanoma tapti tikrais šalies šeimininkais, jos evoliucijos, istorijos pasekmių paveldėtojais (Biržiška, 1910c p. 264). Rašytojai, savo ruožtu, pasuko visai kita linkme – akcentuodami tam tikros *pragmatinės* prieigos prie vaizduojamo objekto reikšmę jie, kaip ir pirmoji karta, ryžosi *ištraukti* iš praeities pačią lietuviškumo esmę. Minėtame rašinyje apie reikalavimus istorinei dramai S. Kymantaitė ne tik skatino rašytojus nebijoti savo „vaidentuvės“, bet ir „pažvelgti į praeitį tokiomis „geromis akimis“, tai yra suprasti, ir kas gražu ir brangu iškelti į aikštę“, o tai daryti svarbu, nes „praeityje randame mūsų savotiškumą, randame grynesnę lietuvių dvasią, daugiau tikrumo ir savotiško plėtojimos kelią“ (Kymantaitė, 1908, p. 1). Taigi, nors pažymėjusi, kad lietuvių praeitis nebuvo „be grieko“, menininkė skatino sąmoningai ieškoti joje gerųjų aspektų, lietuviškumo apraiškų, o taip pat dar ir pateikti jas įtaigiai, „netik parodyti šaltai, kaip istorikas“ (Ibid., p. 1), tuo ne vien apibrėždama siektiną istorinės literatūros santykį su praeitimi, bet ir atskirdama jį nuo istorijos mokslo priimto santykio. Čia vėl reikia akcentuoti vaizduotę, kuri, kaip pradėta laisviau naudoti naujosios kartos rašytojų bei skyrusi juos nuo *varpiškojo* realizmo, turėjo kritinę reikšmę tokiam gilesniam, *sintezuojančiam* žvilgsniui į praeitį, tautos ir tautiečio *tikrojo* savitumo atskleidimui, kitaip tariant, jos pagalba buvo mėginama grąžinti tuometinę racionalistinę kultūrą į savotišką mitinį pasaulėvaizdį (Jurgutienė, 1998, p. 209). Taip pat, būtent dėl tokios didelės dalimi išlaikytos orientacijos į tautines, o kartu ir tradicines humanistines vertybes, to meto lietuvių kūryba negali būti suvokiama kaip visiškai atliepusi vakarietiškomis meno tendencijoms – nors skelbdama *menas menui* lozungus ji vis tik netapo jų manifestacija, t. y. neužsidarė pati savyje, o plėtojo aukštesnius idealus, tuo labiau priartėdama prie romantizmo nei tuometinio modernizmo, todėl jai apibūdinti yra siūlomas neoromantizmo terminas (Ibid., p. 34).

Toks rašytojų prieigos prie praeities būdas buvo paskatintas tuo metu tarp lietuvių inteligentų dar labiau išplitusių idėjų apie tautos dvasią. Ši dvasia jau nebe intuityviai išreikšta per lietuviškumo „atributus“, kaip tai dažniausiai darė aušrininkai, bet tiesiogiai įvardinta, ją mėginta apibrėžti, jos reikšmė iškelta viešojoje erdvėje. Pagerėjus intelektualinės lietuvių veiklos sąlygoms, o kartu dar ryškesnei tapus jų ideologinei diferenciacijai, vis dažniau imta akcentuoti, kad pirminis tautiečių siekis turi būti sukurti savo dvasiai atliepiančią kultūrą, nes tik sava kultūra gali užtikrinti tautos išlikimą bei tinkamą jos gyvenimo plėtotę. Pati S. Kymantaitė knygoje *Lietuvoje* (1910) prieštaravo išaugusiam tautos gyvenimo tvarkymui pagal svetimų doktrinas, sakydama, kaip taip besielgiantieji tik „nori sutverti tai paviršiuose, ko dar nėra gelmėje, nori įvykdyti formoje, kas dar nepaaiškėjo dvasioje“ (Kymantaitė, 1910, p. 9). O šiam paviršutiniškumui priešinga, iš tautiečių dvasios gelmės kilusi kultūra, pasak autorės, turėtų steigti tvirtus bendros idėjos, naudos ir disciplinos pamatus (Ibid., p. 11), kartu padėdama įveikti ir visuomenės susiskaldymo problemą, skatindama atsikratyti smulkių interesų, intrigų ir kreipdama kiekvieno darbą tautiškos naudos kryptimi (Ibid., p. 10). O kad būtų galima atrasti lietuvių dvasią bei nustatyti savitą jiems pritinkančią raidą, kaip matėme, be kita ko

skatinta gręžtis į tautos praeitį.

Tautinės tematikos ir idėjų toliau pasitaikydavo tiek istoriografijoje, tiek istorinėje literatūroje. Iš istorikų labiausiai į jas orientuotas buvo *dešiniųjų* pažiūrų A. Voldemaras. Šis tyrėjas net publikavo rusų moksliniame leidinyje straipsnį pavadinimu *Tautinė kova Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje XV ir XVI amžiuose* (1909), kuriame parodė, kaip įvairiais būdais bandyta ginti lietuvių tautinius interesus prieš stiprią kitų tautų (rusų ir lenkų) kultūrų įtaką. Nemažai dėmesio ir reikšmės šiame darbe buvo skirta vyskupui M. Giedraičiui, apie kurį jo jubiliejaus proga tais pačiais metais A. Voldemaras skaitė ir atskirą pranešimą. Istorikas šį vyskupą apibūdino kaip pasiryžusį veikti dėl lietuvių politinėje sferoje, bet taip pat ir kaip pirmąjį susipratusį, kad politinio priešinimosi neužtenka, kad norint apginti tautą reikia kelti jos kultūrą, sukurti tautinę literatūrą (Voldemaras, 1909, p. 171). Šitai argumentuota išryškinus M. Giedraičio turėtą tautinei kultūrai kurti planą, susijusį su tautos teritorija, papročiais ir kalba (Ibid., p. 168), o taip pat nurodžius, kad vyskupas, kaip padaręs didelę įtaką M. Daukšos *Postilei*, turėjo būtent kalbai skirti didžiausią dėmesį, ją suvokti ne tik kaip priemonę liaudžiai šviesti, bet ir kaip intelektualinio tautos gyvenimo išraišką (Ibid., p. 171). Taip pat ir *kairieji* A. Janulaitis ir M. Biržiška, kaip minėta, daugiau ar mažiau savo darbuose apibūdino K. Donelaičio, S. Daukanto, Žemaičių kultūrinio sąjūdžio rūpinimąsi lietuvių kultūra, kalba, praeitimi.

Istorinėje literatūroje, nors praturtintoje naujais siužetais, sudėtingesniais vidiniais ir išoriniais konfliktais, toliau egzistavo *tradicinis* lietuviškumo suvokimas – idealiam (siektinam) tautos vaizdinui priskiriamos dorybės, vienybė, kova su priešais, sąmoningas bendruomenės apsisprendimas. Štai *Keršte* Rūtelė, nors ir pamilusi vokiečių Kuno, vis tiek palieka jį ir teka už lietuvių kunigaikščio, nes, kaip pati sako: „lietuvė neturi teisės kryžiuotį mylėti“ (Gira, 1910a, p. 14). Taip pat dramos pabaigoje, sprendžiant, kas galėjo priešams išduoti pilį, kunigaikštis yra įsitikinęs lietuvių prigimtiniu moraliniu pranašumu: „Mūsiškių tarpe nėra išdavikų. Tokių negimdo motynos-lietuvės!“ (Ibid., p. 55). Amžinų tautos priešų – kryžiuočių – vaizdinys irgi liko ne ką pakitęs – nors kai kuriems veikėjams jie patys ar jų skelbiamos tiesos jau gali pasirodyti patrauklesni, greitai atsiskleidžia jų *tikrasis veidas*. Štai atstumtas Kuno surengia kruviną išpuolį prieš visą savo buvusios mylimosios sužadėtinio pilį, o kerštui nepavykus dar siekia sugadinti Rūtelės reputaciją, kad ji būtų pasmerkta mirti kartu su juo. Vydūno *Vėtroje* kryžiuočiai be jokio perspėjimo suniokoja visą jų pusėn perėjusio didžiūno Mantvydos turtą, nepelnytai apkaltinę jį išdavyste, o kiti lietuviai, nepaisydami to, kad Mantvyda iš tiesų išdavė juos ir tėvynę, pasiryžta kartu su juo atlyginti atėjūnams. Dramoje *Šarūnas* kryžiuočiai taip pat tampa pagrindine grėsme, įprasminančia kunigaikščio darbus. Nors čia herojaus veikimas tautos labui nėra lengvai matomas, jis nuolat užgožiamas jo paties asmeninių ambicijų, vienu metu kūrinyje įvyksta *lūžis*, leidęs Šarūnui suprasti jo užmojų reikšmę ne tik sau pačiam bet ir visai tautai. Puotos metu vaidila Dundys išpranašauja iš Vakarų ateisiant daugybę neįveikiamų priešų, kurių: „nematė mūsų nei tėvai nei bočiai <...> O tie baisūs priešininkai-kraugeriai – geležiniai milžinai,

neima jų nei šveidrasai kardelis, nei aštrioji velyvėlė“ (Krėvė, 1911, p. 310). Iš pradžių neatrodo, kad kunigaikštis su likusiu jaunimu žiūri į tai rimtai, sakosi nebijantys, tiki, kad apsigins. Tačiau vėliau, nukariavęs vieno iš lietuvių kunigaikščių valdas, Šarūnas, nors ir nelabai sėkmingai, ragina jo pavaldinius pereiti į savo pusę, jau teigdamas, kad vienybėje būsią lengviau kovoti su išorės priešais (Ibid., p. 332). Šarūnas ir pats žūva gindamas Dainavą nuo pirmą kartą užpuolusių kryžiuočių. Kūrinio pabaigoje jau matome visuomenę, kuri vaidilų pagalba yra ne tik supratusi vienybės reikšmę, bet dėl priešinimosi Šarūnui, maištų kėlimo išsivadavusi iš inercijos, galinti pati pasirinkti valdovą – šiuo tampa jaunasis Mindaugas, kuriam prisakoma: „Ne keršto ieškosi, ne garbės, tik tėvynę ginsi“ (Ibid., p. 518).

Savaip *senajai* tautiškumo sampratai atliepė, o kartu ir naują santykį su ja mezgė antruoju laikotarpiu suklestėjusio misterijų žanro kūriniai. Juose pagrindiniu vaizdavimo objektu, kaip ir ankstesniosios kartos darbuose, tapo tautinė tapatybė, jos reikšmė bei suvokimo procesas. Dėl nevi-enalytės, išskaidytos laiko struktūros, miglotų, nuo tikrovės atribotų vaizdinių, misterijose buvo galima apjungti ne tik vidaus bei išorės įvykius, bet ir ištisus tautos gyvavimo laikotarpius, susieti juos priežasčių ir pasekmių dėsniais. Šitokiu būdu misterijos buvo artimos pirmosios kartos istoriografijų *didiesiems pasakojimams*, kurdamos tam tikrą tautos nuopuolio bei prisikėlimo mitą, visuminį pasaulio santvarkos vaizdą, kurio naujame, siauras temas ir apibrėžtas problemas profesionaliu žvilgsniu vertinančiame istorijos moksle, bent teoriškai, nebegalėjo būti. Šiame visuminiame vaizdinyje tautinės savasties išsižadėjimas vis dar buvo tiesiogiai susijęs su valstybingumo, laisvės, vienybės, net doros bei vertybių netekimu. Tačiau kartu misterijų praeities vaizdas iš esmės skyrėsi nuo *aušrininkų* istoriografijai būdingo, nes misterijose tautiškumo problematika jau buvo susieta su asmens vidurybe – jo suvokimo, jausenos, patyrimo procesais – o taip pat, skirtingai nuo ankstesnių laikų istorinės grožinės kūrybos, kurioje dominavo *pasijautimo lietuviu*, atminties atgavimo situacijos, misterijų herojus tapatybės ieškojo sąmoningai (Martišiūtė, 2006, p. 133), žvelgdamas į tautos praeitį, dabartį bei į savo paties sielą. Šitai galima buvo įgyvendinti dėl šiam naujam žanrui būdingų savybių, leidžiančių veikėjui pakilti virš kasdienybės, patirti tai, kas paprastai žmogui patirti neįmanoma. Taip pat, nors naujojoje istoriografijoje žmogaus laisvo apsisprendimo samprata jau bent iš dalies varžėsi su ją nustatančio bendrojo konteksto reikšme, misterijose, kaip ir likusioje dalyje istorinės literatūros, didžiausia spendžiamoji galia, o kartu ir *atsakomybė* už tautos situaciją ir toliau buvo suteikiama patiems tautiečiams (dabar – kiekvienam individui atskirai).

Visa tai aiškiai patiria Tautvyda, kuriam misterijoje *Probočių šešėliai* pasirodęs tautos *genijus* (dvasia) leidžia užmegzti ryšį su savo tauta, pažinti ją ir patį save per jos praeities pažinimą: „stokis pasirižes! / Žiūrėki i tautos kelione! / Irgi save išviski pati“ (Vydūnas, 1954, p. 17). Iš pradžių Tautvyda yra nukeliamas į kovų su kryžiuočiais laikus, kad suvoktų tragišką klaidą – tautinės tapatybės išsižadėjimą (Martišiūtė, 2006, p. 143), vėliau nukeliauja į baudžiavos metą, kur matomi jau tos

klaidos padariniai (Ibid., p. 144) bei po truputį kylantis ryžtas su jais nebesitaikstyti, juos ištaisyti. Tragišką klaidą įkūnija didžiūnas Mantvyda, *Vėtroje* nusprendęs pereiti į kryžiuočių pusę. Šitai vertinama ne tik kaip tautos vienybės skaidymas, bet ir saitų su praeitimi, protėviais nutraukimas, pražūtingas tiek pačiai šaliai, tiek ir konkrečiam žmogui: „Bet mums vienibė ardoma, / ir patis skiriamės nuo Probotčiun. / Šešėliai, tarsi, slenkam po girias. / Todėl ir matomai tevinė žūva“ (Vydūnas, 1954, p. 30). *Ne sau žmonėse* išvis vaizduojama dėl tapatybės išsižadėjimo, nutrūkusių saitų su praeitimi stojusi tam tikra etinė nykuma, svetimiesiems pavergus žmonių kūnus po truputį vergiama ir jų dvasia, jie nebesupranta, kas yra žmoniška, klauso tik savo dykūno užgaidų. Žmonių sąmoningumą žadinantis Visuomis pasakoja, kaip dykūno paliepti jo kaimynai bei giminės jį surišę, kaip dėl jų kaltės žuvusi jo žmona su kūdikiu, sakydamas: „Vienas tebuvo švarus pagal širdi ir kūna. – Kaiminai buvo vergai“ (Ibid., p. 75). Visuomio skatinamas tam tikras susipratimas, jam pasakojant apie vergais nebuvusius lietuvių protėvius, akcentuojant žmogaus vertę ir teisę į savo likimą, perauga į valingą, dvasią ir kūną išvaduojantį veiksmą, kurį išreiškia Mykolo ryžtas nužudyti savo dykūną. Paskutinėje trilogijos dalyje *Šventa ugnis*, supratęs tautinės tapatybės bei sąmoningo veikimo svarbą Tautvyda grįžta į dabartį pasiruošęs dirbti tėvynės naudai, tačiau susiduria su kliūtimis. Pirma – tikėjęsis pamatyti gyvybės pilną Lietuvą herojus randa ją apmirusią, pasijunta vienišas. Antra – jis nežino, kokio darbo griebtis, jį blaško visiškai skirtingi tautiečių interesai, idėjos. Tik vėliau, pamokytas tautos dvasios, Tautvyda supranta, kad mirusiai Lietuvai gyvybę grąžinti turi jis pats, dirbdamas taip, kaip liepia su tėvyne jį saistanti jo paties širdis – „Žmogus tevinėn tenuein per širdi“ (Ibid., p. 159). Jis tampa tautos vedliu, ragina tautiečius prie sąmoningo darbo, kuris „būti tur visoks, / jei tik širdis ir jausmas bus vienoks“ (Ibid., p. 168). Čia verta pažymėti, kad Tautvyda dramoje nėra paprastas kasdienis žmogus, jis veikiau išrinktasis, kuriam apsirėškia tautos dvasia, dėl jo jaučiamo ilgesio, tėvynės paieškų: „Ir tu, kurs jieškai / su pasiilgimu manes, / ir tu kitiems prilygsti?“ (Ibid., p. 14), todėl jam vėliau yra lemta vadovauti kitiems, nurodyti jiems tautos dvasiai neprieštaraujantį veikimo, tėvynės atgaivinimo būdą.

Panašios idėjos vyrauja ir J. Herbačiausko *Lietuvos griuvėsių himne* (1907). Ten Dainiaus Jaunučio (!) sapne taip pat matomas choro reprezentuojamos dabarties visuomenės moralinis nuopuolis, ji nebeturi tvirtų autoritetų, įsitikinimų, vienu metu aukština ir peikia Dievą, jį niekina ir prašo jo malonės: „Ak, tu Dieve! / Tu, krauger! / Visagalis! / Piktavalis! / Susimilk! / Pražuk!“ (Herbačiauskas, 1907b, p. 50) Toks nuopuolis pasireiškia praradus tautinę tapatybę, nutraukus ryšį su praeitimi, tarnaujant svetimiesiems: „Griuvesiuos’ vaitoja – Tautos Milžinai! / Svetima galybė tenai viešpatauja!... / Lietuvos ideja grabuos’ elgetauja“ (Ibid., p. 51). Dabarties visuomenės susipratimą ateina žadinti praeities veikėjai. Vaidilytė (savižudės merginos vėlė) reprezentuoja tautos dvasią (Martišiūtė, 2006, p. 147). Ji sakosi norinti įduoti žmonėms kankles į rankas ir tokiu būdu (kuriant savo dainas – savo kultūrą?) juos išvaduoti iš vergijos (Herbačiauskas, 1907b, p. 56).

Karžygys simbolizuoja prarastą Lietuvos valstybingumą, galybę. Jis supriešina du Lietuvos vaizdinius – praeities valstybės, sujungusios dvi jūras, pergalėjusios priešus ir užsitarnavusios garbę bei dabartinės paniekintos ir suvaržytos (Ibid., p. 62). Choras jau supranta esantis pavergtas kūnu ir dvasia, tamsus, pritaria trečio veikėjo, Vaidilos-Kunigaikščio, maldai, prašydamas dievų susimilti, išvaduoti tautą, atgaivinti buvusią galybę, tačiau pats veikti dar nepradedą. Šioje misterijoje nėra Vydūno optimistinio tautos prisikėlimo vaizdinio, labiau išryškinama sudėtinga gyvenamosios dabarties situacija. Grįžęs į dabartį Jaunutis pasijunta bejėgis prieš daugybę netikrų tautos vadų, kurių kiekvienas neva siūlo vis kitokius receptus tautai pagydyti, o iš tikrųjų visi jie šaukia: „Garbinkit mano „aš““ (Ibid., p. 71). Jų garbės troškimas, tuščias politikavimas neleidžia jiems giliau pažvelgti į tautos dvasią, vystyti jos savitumą: „Mēs visi neturim (ir nenorim tureti) laiko mąstyti ir tuščiai svajoti apie kokią ten „kulturą““ (Ibid., p. 73), o Jaunutis, prisistatęs Lietuvos Kanklininku ir siekias savo kūryba sukurti meilę Lietuvai bei tikrą jos laisvę, yra apšaukiamas neproduktyviu idealistu (Ibid., p. 74), tautiečiai atsisako juo sekti ir jį remti.

Kalbant apie tautiškumą aptariamojo meto lietuvių istoriografijoje ir istorinėje literatūroje negalima nepaminėti ir jų santykio su tautosaka, šiai teikiamos reikšmės. Tautosaka, kaip jau buvo atskleista, pirmosios kartos vertinta tiek kaip tiesioginis šaltinis praeičiai pažinti, tiek ir kaip savotiška tautos dvasios išraiška, padedanti atgauti ir išsaugoti tapatybę, jungianti tautą savitumo ir atminties ryšiais. Antruoju laikotarpiu dėmesys tautosakai nenuslopo, ji toliau gausiai rinkta, publikuota. Ypač tuo užsiėmė LMD. Dar prieš šios draugijos įkūrimą siūlydamas *Vilniaus žiniose* jos programą J. Basanavičius kaip svarbiausią jos tikslą nurodė būtent folkloro rinkimą, tačiau tai grindė dar pagal *senąsias* pažiūras – tyrėjo nuomone, apie vėlesnę lietuvių praeitį daug medžiagos yra saugoma archyvuose, todėl nebūtina labai skubintis jos aprašinėti, bet visai kitaip yra su gilesne tautos senove, lietuvių protėvių gyvenimu Europos Pietryčiuose, apie kurį galima sužinoti tik iš sparčiai nykstančio žodinio paveldo (Basanavičius, 1905, p. 1). Kita vertus, 1910 m. išleistoje *Trumpoje folkloro dalykams rinkti programoje* tarp ją sudariusių LMD Folkloro Komisijos narių (J. Basanavičiaus, E. Volterio, J. Tumo) randame ir A. Janulaičio pavardę. Šioje knygoje nurodoma, kaip folklorą rinkti *moksliškai*, sekant šiam reikalui sudarytomis užsienio tyrėjų gairėmis. Nelabai tikėtina, kad A. Janulaitis, savo brošiūrėlėmis išjuokęs ankstesnės istorikų kartos ryžtą viską *išvesti* nuo lietuvių, prie nepagrįstai drąsių išvadų pastūmėjantį jų rėmimąsi kalba, papročiais, vietovardžiais, būtų pritaręs J. Basanavičiaus palaikytai folkloro kaip ankstyviausios lietuvių istorijos archyvo sampratai. Nepaisant to, A. Janulaičio tapimas Folkloro Komisijos nariu rodo, kad tautos žodinis paveldas, savyje talpinantis jos tikėjimą, papročius, pasaulėvaizdį, istorikui atrodė svarbus, vertas saugos. Tad galima sakyti, kad nors jaunoji istorikų karta atribojo savo tyrimus nuo rėmimosi folkloru kaip nepatikimu šaltiniu, ji nepaneigė folkloro reikšmės apskritai tautai, jos pažinimui, kuriuo jau turėjo užsiimti kiti mokslai – juk pati LMD ir buvo skirta lietuvių tautos išstardymui *par excellence* (Ibid., p. 1).

Daugiau apie folklorą samprotavo, jo reikšmę išryškino bei savo darbuose įprasmino rašytojai. Ši reikšmė ypač stiprėjo apmąstant ne tik savitos kultūros kūrimo būtinybę, bet ir galimą jos pobūdį. Štai S. Kymantaitė knygoje *Lietuvoje* išsakė mintį, kad būtent lietuvių liaudies dainose „reikėtų jieskoti patarimo ir pamokslo, kokiais takais turi žengti naujoji poezija“, nes kolektyvinėje tautos kūryboje „išreikšta tautos siela ir jos gaminimas, tenai pirma gryna Lietuvos poezijos pradžia“ (Kymantaitė, 1910, p. 33). Taigi lietuviai, norintys kurti savo dvasiai atliepiančią bei aiškiau ją išreiškiančią literatūrą, rašytojos nuomone, turėtų gręžtis į pačias savo kūrybos bei dvasios ištakas, esančias folklore. Grįsdama šią mintį S. Kymantaitė ne tik išryškino liaudies dainų gebėjimą atskleisti lietuvių būdą, ypatybes, jų formos bei turinio dailumą (Ibid., p. 30), bet ir priartino jas prie pasaulinių kultūros aukštumų, nusprendusi, kad tokią paprastą kūrybą galima suprasti arba būnant grynu gamtos vaiku, arba stovint ant aukščiausio kultūros laipsnio, „kuomet siela, pažinus visa, grįžta prie „paprastojo tobūlo““ (Ibid., p. 35). Šitai buvo būtina vis daugiau lietuvių inteligentų pradėjus reikalauti jau *aukštosios* kultūros, siekiant nepraradus unikalumo prilygti kitoms tautoms – pati autorė skatino tautiečius ne tik naudoti tai, kas jau sukurta, bet ir duoti žmonijai ką nors iš savės, „nepražudyti tų atskirų individualinių sėklų naujiems darbams, kuriuos kiekviena tauta atlikti turi“ (Ibid., p. 38). Čia verta paminėti, kad tautosaka kaip forma, įkvėpimas ir stilius vyravo jau Maironio, A. Baranausko, P. Vaičiailio poezijoje (Subačius, 1999, p. 57), o taip pat ir pati liaudies kūryba jau anksčiau buvo su-literatūrinta, *pritraukta* prie europinių tendencijų (Ibid., p. 56). Šia prasme naujoji karta tarsi nedarė nieko naujo, tačiau jos tikslas buvo jau kitoks – sąmoningai pereita nuo *lietuvystės* skleidimo, jos reikšmės įrodymo, prie išliekamąją vertę turinčios tautinės literatūros kūrimo ir pasaulinės praturtinimo. Vienas iš rašytojų, sujungusių lietuvių folkloro elementus su savo meto pasaulinėmis kūrybos tendencijomis buvo Vydūnas, kuris pats pabrėžė, kad menininkas, viena vertus, negali atsiriboti nuo savo vietos kultūros, turi semtis iš jos įkvėpimo, kita vertus, jam derėtų ne tiesiogiai ją perteikti, bet labiau nušviesti, pagyvinti, suteikti pilnatvės (Martišiūtė, 2000, p. 157). Dramoje *Probočių šešėliai* yra nemažai iš tautosakos paimtų elementų, pavyzdžiui, devynis kartus nepasirodanti ir dešimtą sušvintanti saulė (Ibid., p. 155), protagonisto turimos įveikti tam tikros kliūtys, kad būtų gražinta pasaulio tvarka, jam tai padaryti padedantys mitologiniai personažai. Tautosakiškas yra pats kūrinio pagrindas, kuriame įgyja prasmę pasikartojančios situacijos ir veiksmai, primenantys archajišką mitą, ritualą (Ibid., p. 122). Kita vertus, turinys primena ir tuo metu populiarią ekspresionistinę „išganymo“ dramą, tik transformuotą pagal lietuvių tautosakos tendencijas (Ibid., p. 184–185), šitaip ne tik sutapatinant lietuvių paveldą su aukštosiomis formomis, bet ir pateikiant jį modernia išsilavinusiam žmogui suprantama kalba.

Dar vienas santykio su folkloru užmezgimo būdas buvo kūrinių rašymas sekant jo stilistinėmis ypatybėmis, pasaulėjautos tendencijomis. Labiausiai tuo užsiėmė L. Gira ir V. Krėvė, kurie ne tik rinko folklorą, bet ir jį stilizavo, pagal jį kūrė savo eilėraščius. Šie eilėraščiai (ypač L. Gira atveju)

jau laikomi sąmoningai nuasmenintais, perteikiančiais tautosakoje nusistovėjusius vaizdinius, bet neturinčiais su ja autentiško santykio (Subačius, 1999, p. 58). Abu šie rašytojai pateikė ir po savotišką tautosakos stiliumi parašytą *tautinį epą* – L. Gira poemą *Milžinkapių daina* (1910), pasakojančią Pilėnų istoriją, o V. Krėvė patriotiškiausią *Dainavos šalies senų žmonių padavimų* (1912) pasakojimą *Milžinkapis*, kuriame taip pat aprašytos lietuvių kovos su kryžiuočiais. L. Giros poemoje gausu mažybinių žodelių, melodingų tonacijų, pakartojimų, V. Krėvei *Dainavos padavimuose*, nors parašytuose proza, taip pat pavyko perteikti esminius dainuojamojo folkloro principus, pagal juos apjungti stilių į harmoningą visumą (Zalatorius, 2003, p. 388). Tiek *Milžinkapių daina*, tiek *Milžinkapis* parašyti kaip pasakojimas, t. y. juose yra pasakotojas, besikreipiantis į dabarties visuomenę, pagal aušrininkišką *būdą* akcentuojantis atminties pertrūkį, pabrėžiantis praėjusių laikų herojiškumą ir dabartinių, palyginus su jais, menkumą. Tai ne tik rodo autorių išlaikytą distanciją nuo vaizduojamų dalykų, bet kartu sufleruoja, kad šiuose epuose pasitelkta archajinė kalbėsena, kaip ir pirmosios kartos atveju, labiau reiškė ne pasyvų sekimą liaudies kūryba, bet buvo naudota kaip priemonė siekiant užmegzti santykį su praeitimi, įtaigiau perteikti atmintį, *užčiuopti* joje pirmąją *lietuviškumo* esmę. Tačiau nors L. Gira aprašo kultūrinėje atmintyje benusistovintą istorinį įvykį, V. Krėvė turinio idėjų semiasi jau iš savo vaizduotės. Iš tikrųjų šiam rašytojui iš žmonių pasakojimų reikėjo visai nedaug – vien paminėjimo apie kalne palaidotą didvyrį užtekdavo, kad jis sukurtų išsąsą nuotykių ir įtampos kupiną pasakojimą (Baltuonė, 2003, p. 30). Taip pat, nors L. Giros poema yra nuasmeninta, joje vyrauja kolektyvinė sąmonė, svarbiausi ne žmogaus, o tėvynės interesai, V. Krėvė jau veržiasi tiek iš tautosakos, tiek iš aušrininkų praeities sampratos rėmų – *Dainavos padavimuose* veikėjai yra psichologizuoti, atsiranda XX a. individualistinės nuostatos, tėvynės meilė tampa tokios pat svarbos kaip meilė moteriai ar asmeninės garbės siekis (Zalatorius, 2003, p. 379). Tad tautosakinės formos šio rašytojo buvo labiau įkurdintos modernybėje, perėmusios jos reikšmes, jomis perteikiama atmintis tapo panašesnė į gyvenamąją dabartį, o šalia *lietuviškumo*, kaip ir Vydūno atveju, atsirado *universalumas*. Kitaip tariant, buvo sekama minėtu kvietimu kurti lietuvišką pasaulinės reikšmės literatūrą, todėl pagal tautišką (tautosakinę) dvasią parašytame kūrinyje atsirado orientacija į to meto pasaulyje aktualias bendrąsias idėjas, vertybes, prasmes. Arba, kita vertus, galbūt pati tautos dvasia XX a. pr. asmens galėjo būti suvokiama bei išreiškiama tik atsižvelgiant į šias pasaulines idėjas bei prasmes, savo paties individualybę.

Tautosaka nemenką reikšmę įgavo ir V. Krėvės *Šarūne*. Pirmiausia, rašytojas naudojo dainuojamąjį folklorą kaip istorinį šaltinį, norėdamas atkurti priešistorinį vietos koloritą, žmonių santykius (Ibid., p. 373). Taigi, tai, kas jau nebebuvo galima istorikams, taikyta rašytojų. Kūrinyje folkloro pagalba atskleista mitologinė žmonių galvosena, religija, papročiai tapo tarsi fonu veiksmui. Veikėjų kalboje vartojama nemažai deminutyvų, šaukiamasi dievų, daiktai ar reiškiniai apibūdinami liaudies kūrybos frazėmis, žmonės vienas į kitą kreipiasi žodžiais „broleli“, „sesule“, „žmonele“, o

ten, kur veiksmas virsta standartinėmis tautosakinėmis situacijomis, vaizduojančiomis įsimylėjėlius, motinos ir dukters santykius ir pan., net kalbėti pradedama dainų posmais. Kita vertus, vien tautosakinės stilištos tokiam sudėtingam kūriniiui nebeužtenko – kartais, vaizduojant kaimo gyvenimą, stilius tampa labiau buitiniu, o ilgos veikėjų diskusijos labiau primena XX a. filosofinius disputus (Ibid, p. 374). Kartu, šiame kūrinijje tautosaka ir reflektuota, apibūdinta pati jos prigimtis, kuri suvokta panašiai kaip V. Pietario *Algimante*, kur dainos gimimas nusakyta kaip apykaita tarp individualios ir kolektyvinės sąmonės. Šarūno paklaustas, kodėl jis nesudeda savo dainų, vaidila Vaidulis nesupranta: „Kurias žinau, tai tos ir savos <...> Kaip jaunesnis buvau, tai ir aš daugel sudėjau. O dabar užmiršau, kuri mano sudėta, kurios išmokta. Ne vis viena?..“ (Krėvė, 1911, p. 272). Tai negali nepriimti paties V. Krėvės situacijos, kai jis, norėdamas *Vaivorykštėje* publikuoti liaudies dainas, rašė L. Girai, kad nebesusigauja, kurios iš jo asmeniniame archyve turimų dainų yra tikrai liaudies, o kurios jo paties kurti jų perdirbiniai ir sekimai (Gudaitis, 1977, p. 249). Tai rodo, kad tautosaka jo sąmonėje buvo ne apibrėžtas, nusistovėjęs, nuo modernių laikų inteligentijos atribotas reiškinys, bet nuolatinis vyksmas, kintantis kolektyvinis produktas, esantis visų bendruomenės narių *reikalu*, priklausomas nuo kiekvieno pasakotojo, galintis būti čia pat perkeistas ar papildytas tiek kaimo senutės, tiek išsilavinusio rašytojo. Šitai vertė tautosaką tam tikru ritualu, nuolatiniu grįžimu prie lietuvių sielos, jos esmės (Jurgutienė, 1998, p. 208), tad inteligentai, net ir rašydami modernius kūrinius, jei tik kuriuo nors būdu susiedavo juos su tautosaka, jautėsi išlaikę šią esmę.

2.2.2 Tautiškumo santykis su kitomis idėjomis

Nenuostabu, kad sparčiai kintant gyvenimo sąlygoms, socialiniams santykiams, neslūgstant mokslinių atradimų ir išradimų vajui, Vakaruose randantis vis daugiau naujų teorinių diskursų, galėjo susidaryti tam tikra netikrumo, *chaoso* atmosfera ir kilti siekis ją įveikti. Kitaip tariant, norėta viską aprėpti ir apmąstyti, suteikti viskam prasmę, apjunti į harmoningą visumą (Žentelytė, 1998, p. 56). Šitai galima buvo pasiekti arba savaip aiškinant santykius tarp žmonių, regint juos kaip tam tikrą kryptingą vyksmą, vedantį į mitinį atsinaujinimą, visuotinio gėrio ir laimės suklestėjimą, arba gręžiantis į individą, jo vidaus dermę, dvasinį tobulėjimą. Vien orientacijos į tautiškumą, jo pagalba galima pasiekti asmeninę ir bendruomeninę laimę, bent daliai lietuvių inteligentų, labiau paveiktų Europoje sklandžiusių idėjų, jau nebeužteko, t. y. tautinis prisikėlimas jau nebuvo jų vienintelis tikslas, jų žvilgsnis vis labiau kryo nuo atskiros tautos į visą žmoniją ir nuo tautiečio į žmogų apskritai. Istoriografijoje tokį *krypsmą* geriausiai atspindėjo išaugęs socializmo idėjų propagavimas, itin pastebimas A. Janulaičio ir M. Biržiškos darbuose, pasireiškęs ne tik didesne šių istorikų orientacija į visuomenės santykius, bet ir jų pasirinktais praeities veikėjų vertinimo kriterijais. Susidaro įspūdis, kad šie tyrėjai, rašydami biografijas būtinai turėjo paminėti aprašomųjų (S. Daukanto, K. Donelaičio, L. Jucevičiaus) žemesnį socialinį statusą, jų artimumą *liaudžiai*, o jeigu šis statusas buvo aukštas, aprašomas asmuo

būdavo išreiškęs prieštarinę požiūrį į valstiečius, jis galėdavo susilaukti ir istoriko priekaištų bei paniekos. Štai M. Biržiška išdėstė tokias mintis apie A. Klementą: „Sunkus žmonių gyvenimas, kurio aklas tikrai nematė <...> jam rūpėjo įpač dėlto, jog tai nekaip atsiliepdavo <...> ant jo paties padėjimo ir kitų bajorų <...> baudžiauninkų darbu – prakaitu mintančių“ (Biržiška, 1910a, p. 507). Taip pat šio istoriko straipsnyje apie K. Donelaitį labiau vertintos ne tautinės, bet visuomeninės poemos autoriaus pažiūros – apibūdinęs tuo metu bendrą tarp pastorių kilusį susidomėjimą Prūsijos lietuvių kultūra, papročiais, kalba, M. Biržiška sako: „Bet ir tiek. O žmonių vargai, ju nuoskaudos, skausmai, nelaimės? Kuo atliepė ju šviesuomenė, jos literatūra?“ (Biržiška, 1915, p. 175). O A. Janulaitis visą (tiesa, dar gana ankstyvą) knygą apie A. Mickevičių parašė siekdamas įrodyti šį buvus darbininkų apgynėju ir didžiausiais savo priešais laikius ponus bei kunigus (Janulaitis, 1902, p. 3).

Tačiau tautiškumas net ir tokiuose socialinių pažiūrų bei retorikos persmelktuose istoriniuose veikaluose įgavo savotišką ir ypatingą reikšmę. Tai geriausiai atsiskleidžia A. Janulaičio rašte apie kun. L. Jucevičių, kur šis asmuo, pirmiausia, žinoma, aukštinamas kaip itin simpatizavęs liaudžiai, buvęs vienas iš nedaugelio tuo metu atvirai pasisakiusių prieš baudžiavą (Janulaitis, 1910a, p. 19). Tačiau istorikas kartu pažymi, kad toks orientavimasis į valstiečius, jų senos kultūros, mitologijos pamėgimas ir netgi gilios filosofijos joje išvelgimas (Ibid., p. 19), keitė paties L. Jucevičiaus, smulkaus bajoro, tautinės pažiūras, kreipė jį nuo lenkystės, lietuvių link (Ibid., p. 21–22). Negana to, L. Jucevičius, pasak autoriaus, suprato, kad liaudies *tamsumas* yra jos nedorybių ir vargo priežastimi, o vargas – priežastimi ištautėjimo (Ibid., p. 23). Tarp žmonių nesant „susipratimo“ negalima pakeisti ir visuomeninės santvarkos, o susipratimas įgyjamas per švietimą, kuris galimas tik liaudies kalba. Čia matome stiprų ryšį tarp tautinio sąmoningumo kėlimo ir socialinio būvio gerinimo, jie tarsi negalimi vienas be kito. Kad tautinis susivokimas, tautos švietimas, kreipimasis į ją jos pačios kalba šiems istorikams buvo svarbus rodo net ir minėtas M. Biržiškos straipsnis apie A. Klementą, kuriame nors ir *išpeikus* šį veikėją dėl jo nesiorientavimo į liaudį, palankiau aprašyta jo kultūrinė veikla, vykdyta jam suartėjus su su Žemaičių sąjūdžio atstovais, pamažu pradėjus rašyti lietuviškai, įgavus noro „pakelti“ kalbą, kurti savą literatūrą (Biržiška, 1910a, p. 520). Visa tai bent iš dalies atliepia dar 1897 m. J. Šliūpo istoriškai sociologiškame „piešinyje“ *Lietuvystės praeitis, dabartis ir ateitis* pasireiškusiame mėginimui apjungti tautiškumą, kaip tuo metu svarbiausią, nuo bet kurios lietuvių intelektualų veiklos srities neatsiejamą idėją, su socializmo postulatais. Akcentuodamas tikimybę sulaukti geresnių laikų, kuriuose neliks ne tik priespaudos, bet ir kalėjimų, išnyks *ubagystė* tiek gyvenime, tiek dvasioje, žmonės gyvens visokeriopai laimingiau, o galiausiai „išsistobulinusi žmonija neteks rubežių, ir pasijus iš tiesų patekusi į dangaus karalystę“ (Šliūpas, 1897, p. 82), autorius vis tik neneigė tautinio susipratimo, kaip tam tikro tarpinio laiptelio kelyje į šį rojų žemėje, reikšmės. Atvirkščiai, jis pabrėžė, kad žmogus, dirbdamas dėl savo tautos, rūpindamasis jos būdu, raštų lygiu, kalba, kartu didina ir apskritai progresą, apšvietą, laisvę bei gerovę. Taigi, atlikdamas

savo pareigą tautai kiekvienas atlieka pareigą visai žmonijai „taip juog iszmingas patrijotizmas yra podraug ir kosmopolitizmu“ (Ibid., p. 80).

Asmens pareigą žmonijai, visuotinio gėrio bei dvasinio tobulumo siekį savaip akcentavo ir Vydūnas. *Probočių šešėlių* pabaigoje Tautvydos „apšviesti“ žmonės įgauna tautinę tapatybę, jos dėka įgyja postūmį veikti, atgaivina pačią tėvynę. Vaizduojami dėl to nusistovėję idealūs žmonių santykiai, harmoningas individo ir visuomenės bendradarbiavimas, kur kiekvienas vedamas savo širdies dirba dėl naudos bendrajam gėriui. Įvykdęs savo uždavinį pats Tautvyda su tautos dvasia Daiva tampa žvaigždėmis danguje, kurios susijungia tarpusavyje, o galiausiai įsilieja į pačią saulę. Tai aiškinama pagal teosofijos doktriną, teigiančią, kad žmogaus vystymosi tikslas yra pasiekti visišką tobulybę ir *sugrįžti* į Dievybę (Martišiūtė, 2000, p. 156). Tad galima sakyti, kad kūrinyje tautinė tapatybė neatskiriamai susijusi su geresne visuomenine santvarka ir aukštesniu asmens dvasingumu. Jau trilogijos prologe *Anga* Daiva tiesiogiai nurodo Tautvydai, kad veikiant dėl tėvynės reikia vadovautis aukštaisiais visuotiniais principais: „Kurs jau pasijautšia tėvinėje, / tas tur išmoks atverti širdį, / ir duoti plūst iš jos gelmiu / su veikimu tiriausiam žmoniškumui!“ (Vydūnas, 1954, p. 14). Bet tai dar ne viskas – „Palaiminta toji tauta, / kur ne tik viens tėvinės vaikas / jau givu jautšias su tauta visa, / ir givu nusimano dėl žmonijos!“ (Ibid., p. 19). Taigi, žmogus dėl tėvynės turi veikti ir ją tvarkyti pagal žmoniškumo idealus, o taip pat jis privalo tarnauti ne tik tautai, bet ir visai žmonijai, arba tarnaudamas tautai jau savaime tarnauja žmonijai. Tačiau, kaip ir A. Janulaičio požiūriu, to neįmanoma pasiekti pirmiausia pačiam žmogui neįgavus bent kiek sąmoningumo. *Ne sau žmonėse* baudžiauninkai žmoniškumą ir dorą yra praradę būtent dėl savo tamsumo – sakoma, kad jie, neskirdami gero ir blogo, negalėdami savo įsitikinimų apginti, būtų vergais net ir neturėdami dykūno (Ibid., p. 77). Juos apšviesti ir tuo padėti išsivaduoti pasiryžęs Visuomis žmogaus vidinę laisvę nurodo kaip vienintelę galimą bendražmoniškumo sąlygą – „pastojos sau-žmogumi, tuomet gal buti žmogumi ir kitam, iš meilės, kaip brolis broliui“ (Ibid., p. 66). Čia reikia priminti, kad pirmoji karta taip pat siūlė idealų sąmoningos, lygios ir laisvos tautinės bendruomenės vaizdinį, o kartu ir ne kartą akcentavo žmonių švietimą kaip vienintelį būdą jų sąmoningumui gaivinti. Tačiau Vydūno dramoje jau tiesiogiai kalbama apie tautiškumo išsivystymą iš žmoniškumo principų ir nuo darbo tautai neatsiejamą darbą žmonijai. Todėl manoma, kad tautiškumas, kuris pirmajai kartai buvo tikslas pats savaime, Vydūno suvoktas labiau kaip forma ir priemonė *šviesesniai* žmoniškumui pasiekti. Kita vertus, tautiškumas matytas ir kaip neišvengiamas, įgimtas – inteligento požiūriu, kas niekina savo tautiškumą, niekina ir patį žmoniškumą (Martišiūtė, 2000, p. 174).

O V. Krėvės kūryboje pirmenybė buvo suteikta individui, jo asmeninės laimės paieškomis, jo širdyje verdančioms aistroms ir vidinio integralumo siekiui. Reikia nepamiršti šio rašytojo domėjimosi orientalistine filosofija, ypač budizmu, kuriame akcentuojama natūrali žmogaus kančia, o kartu ir jo nepriklausomybė, gebėjimas pačiam šią kančią įveikti, pasiekti vidinę ramybę bei harmoniją.

Šarūne ir *Dainavos padavimuose* veikėjai tokio vidinio integralumo nepasiekia, šiuose kūrinuose susitelkiama į orientalistinėje filosofijoje svarbiausias žmogų bei jo likimą *valdančias* aistras – geismą, pavydą, kerštą, garbės siekį – kurios budizme matomos kaip kenksmingos, trukdančios harmonijai, turimos nusikratyti, tačiau XX a. pr. žmogui buvo be abejo pažįstamos, reikšmingos ir įdomios. *Dainavos padavimuose* herojai veikia pirmiausia vedami ne meilės tėvynei, bet meilės moteriai ir garbės troškimo (Baltuonė, 2003, p. 34). Ypač daug lemia romantinė meilė – *Gilšėje* siekdamas tapti pakankamai turtingu, kad galėtų vesti mylimąją, herojus nužudo tris nekaltus žmones, o net ir sužinojęs, kad atpirkti kaltę bei panaikinti laukiantį prakeiksmą gali kaudamasis prieš Vakaruose apsigyvenusius „piktus žmones“, gindamas nuo jų tėvų kapus (Krėvė, 1912, p. 72), jis nusprendžia to nedaryti. Nors trumpas, bet ramus ir laimingas gyvenimas su mylima žmona Gilšei yra svarbenis už pareigą savo kraštui ar dorą elgesį. Taip pat ir *Milžinkapyje*, pagrindinis veikėjas, matydamas, kad jo pilį puolantys kryžiuočiai priešais save vedasi supančiotą jo jauną žmoną, ilgai neduoda įsakymo gintis, ir tik supratęs, jog mylimosios net ir pasidavus išgelbėti nepavyks, pats nušauna ją strėle. Taip tėvynės gynimas tampa neišvengiamu veiksmu, bet jis nenustumia į antrą planą ir romantinės meilės, kuri XX a. jau laikyta nepakeičiamu dalyku (Zalatorius, 2003, p. 379).

Šarūne taip pat daugiausia dėmesio skiriama žmogaus psichologijai, jo vidiniams *varikliams*, kančiai ir negalėjimui rasti ramybės, moralės problemoms. Moralinės idėjos kūrinyje laikomos svarbesnėmis už tautines, nes dėl pirmųjų kyla daug daugiau nesutarimų, kalbant apie jas pasitelkiama sudėtingesnė argumentacija, *karščiau* liejasi rašytojo mintis (Ibid., p. 373). Jau atskleidėme, kad kūrinio eigoje Šarūnas tarsi supranta dirbąs ne tik dėl savęs, bet ir dėl visos (tautinės) bendruomenės. Tačiau šis suvokimas nėra nuoseklus ir negrįžtamas. Dramai einant į pabaigą kunigaikštis, nusivylęs savimi ir kitais, keikia jo neapleidžiančius troškimus, peikia vaidilą Rainį už jų kurstymą, o kai Rainys užsimena apie kryžiuočius ir pasvarsto, kad gal dėl jų grėsmės Šarūnui likimas skyrės didžius norus, verčiančius jį eiti sunkiu nepramintu keliu, šis atšauna: „ne takų naujų, nepramintų aš ieškojau, tik norėjau apskelbti tuo žmonėms, kad ne menkesnis aš už visus, bet geresnis. Ir sapnavau, sapnavau, kol paniekintas buvau... Ir sapnai tie, kaip nuodas, suėdė širdį mano“ (Krėvė, 1911, p. 467). Taigi, Šarūnas ir toliau pagrindine savo žygių priežastimi laiko neramią savo širdį ir garbės troškimą, jis nemato ne tik savo darbų pabaigos, bet ir jų reikšmės, jaučia tik neslopstančią paskatą jiems ir jų sukeltą kančią. Kita vertus, ar labai svarbu yra tai, kad Šarūnas darbavosi ne dėl tautos, bet pirmiausia žiūrėjo savo paties interesų? Gal ne mažiau svarbesni jo darbu pasiekti rezultatai? Juk ir kūrinyje, Šarūnui kartą mestelėjus, kad tik kvailys dirba žmonių labui, vaidila išmintingai susieja darbą dėl asmeninio intereso su darbu dėl visuotinio gėrio: „Kas vien tik žmonėms dirba. Visų pirštai in save linksta... Bet kas darbuojasi sau, tai darbuojasi ir kitiems“ (Ibid., p. 273). Tad gal tikrai už Šarūno vidines *audras*, už visas moralines dilemas ir filosofinius ieškojimus ne mažiau reikšmingi kūrinyje yra jo veiklos padariniai – padėti pamatai galingai, nuo priešų atsiginti galinčiai valstybei, išjudintas

tautiečių sąmoningumas. Aukštiems siekiamis atsidėjęs individas kenčia dėl savo aistrų, miršta vienišas ir nesuprastas, dažnai ir neįvykdęs užsibrėžtų tikslų – tokia yra viena dramos mintis. Tačiau jo pasiekti rezultatai gali turėti didelę reikšmę kitiems – tokia antroji. Ir nors asmens motyvacija veiklai bei jo tikslai įvairėjo bei problematiškėjo, rezultatai, kaip matome, vis dar turėjo labai *tautišką* reikšmę.

Išvados:

1. Kadangi *aušrininkų* kartos atstovaujama lietuvių tautinio atgimimo metu tautos istorijos pažinimas, t. y. atminties apie savo praeitį *atgavimas*, buvo suvokiamas kaip vienas svarbiausių tautinę tapatybę formuojančių veiksnių, viešojoje erdvėje besireiškusių įvairios inteligentų veiklos sferos buvo ypač orientuotos į šios praeities atskleidimą, o kartu ir į bendrajai atminčiai reikalingo mitinio pasakojimo, veikiančio pagal *geros praeities–prastos dabarties–numatomos geros ateities* principą kūrimą.

2. Kadangi tokio tapatybę formuojančio, *praeitį, dabartį* ir *ateitį* apjungiančio mitinio tautos pasakojimo apie save kūrime ir skleidime pirmuoju laikotarpiu išvien dalyvavo tiek istoriografija, tiek literatūra, o kartu kadangi šios abi sritys buvo neprofesionalios, taikomos prie menkai išsilavinusių skaitytojų poreikių, pasitaikė ir tiesioginių persipynimų tarp šių dviejų sričių – jose ne tik vyravo panašūs siužetai, buvo perteikiamos tapačios vertybinės nuostatos, bet istoriografiniai raštai dažnai rašyti literatūrine kalba, juose talpintos eilės, nevengta atskleisti autoriaus asmeninių nuostatų ar santykio su aprašoma praeitimi, literatūriniai kūriniai, savo ruožtu, iš istoriografijos bent iš dalies perėmė pretenziją į tiesą, pareigą vesti tiesioginį ginčą su kitataučių moksliniais veikalais ar šaltiniais.

3. *Aušrininkų* istorinė literatūra, vis tik galėdama laisviau taikyti vaizduotę, jos pagalba atskleisti veikėjų išgyvenimus, mintis, jausmus, buvo pajėgi tiesiogiai pavaizduoti visą asmens tapatybės atgavimo per atmintį procesą, padėti skaitytojui labiau į šį procesą įsijausti, susitapatinti su kūrinio herojumi. Istoriografija, savo ruožtu, galėjo tik siūlyti skaitytojams tam tikrus praeities vaizdinius, savotišką požiūrį į ją sistemą, tikintis, kad ją įsisąmoninę šie atgaus tautinį sąmoningumą.

4. Tiek pirmojo laikmečio istoriografijoje, tiek istorinėje grožinėje kūryboje pasireiškė tautinės tapatybės konstravimui būdingas savos tautinės bendrijos išskirtinumo iš kitų akcentavimas. Kaip lietuvių išskirtinumo akcentai jose išryškinta kalba, folkloras, savita gyvenamoji aplinka (girios, piliakalniai). Šie akcentai abiejose iš šių sferų regėti kaip turintys realius saitų su praeitimi bei tautos dvasia, todėl galintys padėti atskleisti *tikrąjį*, pirmąjį tautos būdą, kultūrą, pasaulėvaizdį (ypač tam pasitarnavo žodinis paveldas), o taip pat kaip saugantys atmintį, galintys kone tiesiogiai *byloti* lietuviui apie kolektyvinę tautos patirtį, o kartu ir padėti jam labiau su tapirtimi tapatintis, kitaip sakant, kartu su atmintimi grąžinti tapatybę. Istoriografija čia žengė dar vieną žingsnį – remdamasi tuometiniais Vakarų mokslo pasiekimais pradėjo tyrinėti lietuvių kalbą, pavardes, vietovardžius kaip istorinį šaltinį, turėjusį padėti nustatyti bei akademiškai pagrįsti menamas lietuvių tautos ištakas, jų kultūrinę įtaką kitiems kraštams. Tiek istoriografija, tiek ir literatūra kartu grindė tautinio savitumo išlaikymo būtinybę, pateikdamos įvairius praeities vaizdinius, kuriuose savos kultūros išsaugojimas siejamas su pačios tautos išlikimu bei jos

stiprybė ir, atvirkščiai, savos kultūros apleidimas reiškia visapusį tautos nykimą.

5. Ryškus pirmosios kartos istoriografijos ir istorinės literatūros pragmatizmas leido jose pateikti savitą senosios lietuvių tautinės bendruomenės vaizdinį, kuris vertintas iš gyvenamosios dabarties požiūrio taškų ir turėjo tarnauti kaip pavyzdys tautos ateičiai. Raštuose apie praeitį savotiškai *sukrikščioninta* atgyjančioje tautoje „atgimti“ turėjusi *sava* senovės lietuvių kultūra, jų būdas, moralinės nuostatos, vertybės, šitaip paverčiant jas priimtinu, tam tikra prasme neutraliu, pasididžiavimo vertu idealu tiek vidutiniam katalikiškoje aplinkoje išugdytam tautiečiui, tiek pačiai XIX a. pab. tautinei bendruomenei. Panašiai idealizuota ir senovės lietuvių tautinės bendruomenės sąranga, jos pilietinės bei patriotinės nuostatos. Visuomenė vaizduota kaip tautiškai susipratusi, niekam nevergaujanti, svarbiausius klausimus sprendžianti susirinkimuose, pati besirenkanti vadus, kurie savo ruožtu veikia ne dėl asmeninio, bet dėl visuotinio gėrio, yra pasiryžę ginti tautos savitumą sąlygojančias vertybes bei pačios tautos laisvę. Dėl šios priežasties istorinėje literatūroje veikėjai buvo mažai individualizuoti, viskas, kaip ir istoriografijoje, vertinta iš kolektyvinės sąmonės perspektyvų pagal bendrajam reikalui, tautos gerovės užtikrinimui, tautinių vertybių išsaugojimui atliepiančius kriterijus, su kuriais elgtasi kaip su neginčijamais, nekeliančiais abejonių.

6. Pirmosios kartos rašytojai savo mažiau (nei istorikų) apribotos vaizduotės pagalba galėdavo išplėtoti istoriografijose ar istoriniuose šaltiniuose pateiktus siužetus, asmens gyvenimo linijas, išvelgdami juose daugiau prasmės, o kartu suteikdami jiems daugiau poveikio. Istorinės literatūros kūriniai apskritai buvo *persmelkti* prasmės, juose vyravo *esminiai* „gerąją“ lietuvių praeitį tuomet apibūdinę akcentai – tautiečių drąsa, stiprybė, savita kultūra, priešų jiems daromos skriaudos, gebėjimas patiems kurti valstybę ir joje tvarkytis, tautoje glūdinti nuolatinio atsinaujinimo, prisikėlimo jėga – o istorikai, pareigingiau sekdami šaltiniais, savo darbuose turėdavo perteikti ir tautinei savimeilei ne tokius priimtinus dalykus, lietuvių patirtus pralaimėjimus, nuopolių, žadinančius daugiau pesimistinę nuotaiką. Todėl istorinės literatūros kūriniai, pilni *koncentruotos* prasmės, labiau padėjo tautoje įsitvirtinti su senove susijusiems lietuviškumo vaizdiniais nei, palyginus, sudėtingi, platūs ir ne visada vienareikšmiai istoriografiniai tekstai.

7. Kita vertus, tapatybę formuojančiai atminčiai būtinas savotiškas *didysis pasakojimas*, ir nors prie jo konstravimo pirmuoju laikmečiu prisidėjo nemažai intelektualų veiklos sričių, tik *aušrininkų* kartos istoriografijos darbuose jis buvo perteiktas išsamiausiai, kaip ištisinis, visą lietuvių tautos gyvenimą į vieną vaizdinį apjungiantis prasminis naratyvas, kuris iš esmės liko įsitvirtinęs tautos sąmonėje ir antrosios kartos laiku (tik buvo šios kiek *išjudintas*). Todėl būtent istoriografija, labiau nei pavienės siužetinės linijos plėtojančios istorinės literatūros darbai, galėjo lavinti tautiečių orientaciją laike, diegti nuodugnesnį savos praeities pažinimą, o kartu suteikti daugiau patikimumo istorinėje literatūroje pateiktiems siužetams, savotiškai juos *įkontekstinti*,

tuo pačiu ir padėti geriau literatūros kūrinius suprasti. Taip pat, nors istorinė literatūra buvo orientuota praktiškai vien į viduramžius, istoriografijoje kalbėta ir apie tautos ištakas bei jos gyvavimą vėlesniais amžiais, iki pat gyvenamosios dabarties, šitaip sudarant patikimesnį tautos tęstinumo laike įspūdį.

8. Antrosios kartos metu pagerėjusios lietuvių visuomeninės ir kultūrinės veiklos sąlygos bei pasiekta tam tikra tautinės visuomenės branda davė postūmį istoriografijai ir literatūrai atskirti tiek *fizine*, tiek ir idėjine, stilistine bei bet kuria kita prasme. Abi šios sritys profesionalėjo ir stengėsi institucionalizuotis atskirai, nepriklausomai viena nuo kitos ar nuo joms iš anksčiau priskirtų visuomeninių-politinių uždavinių. Istorikai siekė moksliniais tyrimais atskleisti *tiesą* apie praeitį, nebesitenkino *aušrininkų* mažai nuo logikos priklausiusiais tautinės reikšmės argumentais, rašytojai kaip tik atsiribojo nuo pretenzijos į tiesą, pabrėžė vaizduotės reikšmę, norint priartėti prie praeities, bei būtinybę išvelgti šioje praeityje glūdinčią *gilesnę prasmę*. Nepaisant to, abi šios sritys pakitusiu savo požiūriu į bendrąją tautos atmintį bei elgesiu su ja atskleidė ir naujus tarpusavio sąlyčio taškus, galbūt neišvelgtus nė jų pačių atstovų, tačiau nemažai bylojančius apie tuo metu tautos sąmonėje vykusius pokyčius.

9. XX a. pr. itin išryškėjusios problemos tautinėje bendruomenėje, neleidusios pasiekti *aušrininkų* siūlytos idilės – tautinio sąjūdžio skaldymas, susipriešinimas dėl to, koku būdu geriausia veikti tautos labui, daugumos gyventojų neveiknumas ir inertiškumas – tarsi didino tam tikrą *tautos vady* poreikį. Naujosios kartos istorikai ir rašytojai, paveikti to meto Europoje sklandžiusių pavienio žmogaus galią iškeliančių idėjų, jautėsi galį geriau už kitus numanyti apie tautai palankų vystymosi kelią, įsipareigoję tuoju pat keisti tautos kultūros terpę, ją *tobulinti*, griauti joje įsigalėjusius autoritetus. Tuo pačiu buvo pabaigtas pasyvesnis tautinės tapatybės formavimo etapas ir tęsiamas dar *Varpo* laikais inicijuotas aktyvus veikimas, kuriant tautos ekonominį, visuomeninį, kultūrinį gerbūvį. Toks pat veiklus, geriau už kitus savo laikmetį perprantantis, galintis besipriešinančią ar abejingą visuomenę *reikiamu* keliu nukreipti individas buvo „atrastas“ ir antrosios kartos raštuose apie tautos praeitį. Tačiau čia taip pat pasireiškė vienas esminių skirtumų tarp istoriografijos ir istorinės literatūros – istorikai, nors ir iškėlę paskirų individų reikšmę praeityje, būdami ištikimi savo mokslo sričiai, t. y. pradėję tyrinėti praeitį pagal visus to meto moksliniam darbui svarbius kriterijus, turėjo nemažai dėmesio skirti ir aprašomojo laiko kontekstui, kitaip tariant, bent iš dalies pripažinti, kad individo veikla istorijoje buvo *ribojama* bei savotiškai *nulemta* tuomet sklandžiusių bendrųjų idėjų, kitų asmenų veiklos bei nuostatų. Istorinės literatūros kūrėjai, atvirkščiai, dažnai visą galią ir valią, apsprendžiančią tolimesnį tautos likimą istorijos posūkiuose, buvo linkę skirti pavieniam žmogui. Šitaip istoriografijai didžiaja dalimi išlaikius orientaciją į bendruomenę, istorinėje literatūroje iki tol vyravusi kolektyvinė sąmonė buvo visiškai pakeista individualia, besipriešinančia daugumos nuostatoms

ir galinčia pasikliauti tik savo pačios sprendimu, vertinimu.

10. Pasibaigus *aušriškajam* tautinės tapatybės kūrimo bei šiam reikalingo vadinamojo *didžiojo pasakojimo* konstravimo etapui, antrosios kartos istoriografija bei istorinė literatūra abi kartu tarnavo šio *didžiojo pasakojimo* praplėtimui ir pagilinimui, siekė pažvelgti į jį kitomis akimis. Tačiau galima sakyti, kad profesionalėjanti istoriografija kultūrinės atminties požiūriu labiau atliko *didžiojo pasakojimo* „papildytojos“ nauja *archyvine* medžiaga vaidmenį, o istorinė literatūra vis dar orientavosi į svarbiausius *tradicinius* pirmosios kartos atminties aspektus, bet labiau į juos įsigilindama, juos suproblemindama, padarydama aktualesnius gyvenamajai dabarčiai. Istorikai, pasiryžę nuodugniau tirti tam tikrus įvykius, reiškinius, asmenų gyvenimo linijas, išsamiau juos apibūdino, atskleidė daugiau neskelbtos informacijos apie juos, jos pagalba neigė kai kurias įsigalėjusias nuomones. Taip pat šie istorikai, skirtingai nei *aušrininkai*, labiau susitelkė ne į „geruosius“, o į Lietuvos „nuopuolio“ laikus (XVI–XVIII a.), kartu jų darbuose buvo beveik visai atsisakyta politinės ir akcentuota literatūros, visuomenės, teisės istorija. Istorinėje literatūroje toliau vyravo „gerųjų“ laikų – viduramžių – tematika (išskyrus Vydūno *Ne sau žmonės*, pasakojantį apie baudžiavos metą), tačiau atradus istorijoje individą, kuris jau nebesekdamas *nusistovėjusiomis* normomis turėjo pats apsispręsti, kaip elgtis, bei pagrįsti šiuos savo sprendimus, neretai blaškydamasis ar abejodamas, kūriniai įgavo daugiau dramatizmo, intelektualinės gelmės, o pats praeities vaizdinys, jo vertinimas buvo išvaduotas iš kategoriškumo. Dėl tos pačios priežasties antrosios kartos istorinėje grožinėje kūryboje galėjo pasirodyti bei nebūtinai neigiamą įvaizdį įgauti temos, kurios *aušrininkų* buvo laikomos *tabu*, pvz., lietuvių simpatizavimas savo priešams arba valdovo veikimas siekiant asmeninių, o ne tautinių interesų.

11. Šitokiu būdu antrosios kartos istorikų bei rašytojų pasiūlytuose istorijos vaizdiniuose nebeliko ir *aušrininkams* būdingo praeities idealizavimo, joje išvelgto perdėto herojiškumo apraiškų, tautiečiams savaime priskiriamų aukščiausių dorybių ir moralės normų. Kitaip tariant, pirmosios kartos *įsteigtas* romantinis tautos praeities vaizdinys buvo specialiai deromantizuotas. Istoriofrafijoje tai įvyko tarsi *savaime*, atsisakius literatūrinės kalbos, išlaikant vaizduojamo objekto atžvilgiu emocinį šaltumą, šį objektą vertinant kritiškai, atradus istorijoje daug kasdienos, paprastų žmonių interesų, kartais ir dėl vienokių ar kitokių priežasčių *nemalonių* jų būdo bruožų bei nuostatų. Istorinėje literatūroje tai nutiko atsisakius vienos neginčijamos tiesos imperatyvo, o patį praeities herojų taip pat savotiškai *sužmoginus* – parodžius jį kaip gebantį klysti, dažnai priklausomą nuo savo aistrų, suvokiantį savo paties menkumą, nepajėgiantį palenkti kitų į savo pusę; o tuo pačiu deromantizavus ir visą tautinę visuomenę, išryškinus jos tarpusavio sugyvenimo problematiką. Toks *gyvenimiškesnis*, antrosios kartos inteligentų situacijai artimesnis praeities vaizdinys leido įveikti savotišką pesimizmą, kilusį suvokus *aušrininkų* apibūdintos didingos praeities nepasiekiamumą, sufleravo, kad ir tuomet tautos galybę kūrė ne *milžinai*, bet paprasti, į

dabartinius panašūs žmonės, todėl ši galybė nėra likusi tik praeityje, ją galima savo rankomis pasiekti dabartyje ir ateityje, skatino tam tikra prasme ir savo ribotumą pajutusius, norimo palaikymo nesulaukusius inteligentus nesiliauti darbavusis bendrame tautos kultūriniam visuomeniniame lauke.

12. Atsisakiusi tautos praeities idealizavimo istorinė grožinė kūryba antruoju laikotarpiu žengė žingsnį toliau nei istoriografija – bent dalyje istorinės literatūros buvo savotiškai nušventinta ir pati tapatybę formuojanti kultūrinė atmintis, pirmą kartą viešai atskleisti jos konstravimo ir veikimo principai. Nors *aušrininkai*, gausiai naudodamiesi šiais principais, tautinei visuomenei savo darbais perteikiamos atminties *sąlygiškumą* nutylėjo, bent dalis jaunosios kartos rašytojų jau jautė poreikį savo darbuose reflektuoti šią atmintį, atskleisti ją kaip konstrukta, priklausomą nuo individualaus *kūrėjo* ir jo gyvenamosios dabaties, perteikiantį šio *kūrėjo* į ją *įpintas* reikšmes bei darantį tiesioginę įtaką bendruomenės pažiūroms, jos veiksmams, ateities perspektyvoms. Nepaisant to, kūriniuose buvo akcentuota ir didžiulė šios atminties bei jos *kūrėjų* (rašytojų-dainių) svarba, jos būtinumas išsaugant praeities prasmę dabarčiai, telkiant ir išlaikant drauge tautinę bendruomenę.

13. Nepaisant visų modernių vakarietiškų tendencijų antrosios kartos istoriografiniuose ir literatūriniuose raštuose apie praeitį bei aiškiai išreikšto šių raštų autorių siekio atriboti savo atstovaujamą sritį nuo tarnavimo visuomenei, savotiškai plėtoti ją jos pačios ribose, padaryti sau pakankama, jų darbai vis dar buvo itin orientuoti į tautiškumą ir pačią tautinę bendruomenę. Tačiau ši orientacija istoriografijoje ir literatūroje jau buvo išreikšta ir įprasminata visiškai skirtingai. Moksliskumo reikalavimams ištikimi istorikai galėjo tik tikėtis, kad jų išsamiai atskleista tautos praeitis, su visomis jos ydomis ir negerovėmis, kaip tik patikrins bei sustiprins tautiečių meilę tėvynei, taip pat dauguma iš jų lyg kokius pavyzdžius rinkosi vaizduoti asmenis ar judėjimus, besirūpinusius lietuvių tauta, jos kalba, kultūra, praeitimi. Istorinės literatūros kūrėjai, savo ruožtu, buvo pasiryžę ne atkurti visą praeities vaizdą, bet *ištraukti* iš jos pačią tautos dvasią, kaip ir *aušrininkai* manydami, kad *gryniausia* lietuviškumo esmė glūdėjo ankstyvoje tautos egzistencijoje, dar nedaug paliestoje kitų kultūrų įtakos. Neveltui šiame kontekste iškilo ir rašytojo kaip savotiško genijaus, intuityviai pažįstančio tautą, reginčio jos dvasią, samprata.

14. Galima sakyti, kad antrosios kartos istoriografijai pasukus moksliskėjimo keliu, ji tolo nuo kultūrinės atminties mitinio pasaulėvaizdžio, tačiau literatūra jam vis dar buvo itin artima. Ieškodama praeityje lietuviškumo esmės ji didžiąja dalimi išlaikė ir pagrindinius šios atminties veikimo principus – atrankos bei sintezės veiksnius, prasminio naratyvo kūrimą – kurie daugiausia priklausė nuo autoriaus subjektyvumo bei vaizduotės, istorikų atsižadėtų, o rašytojų dar labiau iškeltų bei suaktualintų. Rašytojų kurtuose praeities vaizdiniuose kaip siekiamybė toliau egzistavo tos pačios *aušrininkų* įžvelgtos tautos vertybės, moralinės nuostatos, vienybė,

bendruomenės sąmoningumas, tautinio savitumo gynimas, tik jie deromantizuotoje praeities visuomenėje jau buvo žymiai sunkiau įgyvendinami ar apsprendžiami. Antrosios kartos istorinės literatūros artimumas mitiniam mąstymui bei kultūrinei atminčiai geriausiai atsiskleidžia naujo tipo misterijų žanro kūrinuose, kuriuose, kaip ir *aušrininkų* istoriografijos *didžiuosiuose pasakojimuose*, buvo galima apjungti ištisus tautos gyvavimo laikotarpius, siėti praeitį, dabartį ir ateitį tam tikrais reikšminiais saitais, parodyti tautos nuopuolį ir jos prisikėlimą. Tačiau misterijos jau gimė iš sudėtingėjančios tautinės tapatybės sampratos, jos gilesnio susaistymo su asmens vidujybe – jose vaizduota sąmoninga individo tapatybės paieška, ryšio su ja mezgimas tautos praeities bei savo paties sielos pažinimo pagalba, o tai buvo galima įgyvendinti būtent dėl unikalių misterijos žanro ypatybių. Šitaip antrosios kartos istorinė literatūra išlaikė *aušrininkų* praeities vaizdinio modelį, tik paversdama jį sudėtingesniu, vertindama jį iš individualios, psychologizuotos sąmonės perspektyvų.

15. Tautos dvasios paieškos, suaktyvėjusios antrojo laikotarpio istorinėje grožinėje kūryboje, atsiliepė ir šios kūrybos santykiui su gyvenamojoje dabartyje išlikusiais lietuvių savitumo akcentais, konkrečiai – su tautosaka. Istoriografijoje, atsisakiusioje *aušrininkų* ne itin patikimų etnolingvistinių tyrimų, o taip pat ir visos lietuviškumą aukštinančios retorikos, tautosaka visai nebebuvo nagrinėjama, ji palikta kitiems mokslams. Tačiau antrosios kartos rašytojams tautosaka įgavo dar didesnę reikšmę nei *aušrininkams* – kaip išreiškiančiai tautos dvasią jai buvo numatyta tapti tuomet siekiamos sukurti grynai *tautinės* literatūros, privalėjusios lygiuotis į pasaulinę, pamatą. Todėl tautosaka vienu ar kitu būdu gavo vietą kone visoje antrosios kartos istorinėje grožinėje kūryboje. Tai kartu rodo, kad atskleisdami praeitį rašytojai labiau kreipėsi į tiesioginius šios praeities *reliktus* ir kur kas mažiau bendradarbiavo su naująja istoriografija (nebeapsiėmė išplėtoti šios siūlomų siužetų ar reikšmių). Tuo pačiu antrosios kartos rašytojų kūrinuose pasireiškė ir moderniam vakarietiškam žmogui tuomet aktualios idėjos, vertybės, prasmės, tarsi ištis autoriui stengiantis tiek lygiuotis į pasaulinę literatūrą, tiek išreikšti savo paties vidujybę, tiek nuolat rituališkai per tautosaką sugrįžti prie lietuvių sielos esmės. Šitoks tautosakos susaistymas su modernybe vedė prie savotiškai modernaus pačios tautosakos (o gal ir tautos dvasios) interpretavimo, iškeliant joje individualumą, kartais net į antrą planą nustumiantį meilę tėvynei ar pareigą visuomenei.

16. Antrosios kartos istoriografijoje ir istorinėje literatūroje tautiškumas jau atsidūrė šalia kitų didžiųjų idėjų. Daugumos intelektualų darbai buvo labiau orientuoti į tautą savotiškai *peržengiantį* visos žmonijos vystymąsi arba į patį žmogų, jo psichologiją, dvasinį tobulėjimą. Tačiau galima sakyti, kad antrosios kartos darbuose tautiškumas ne varžėsi su šiomis lietuvių kultūroje tuomet gana naujomis tendencijomis, bet buvo su jomis persipynęs, taigi, kartu ir savotiškai *neišvengiamas*, reikšmingas. Veikimas tautos labui, jos sąmoningumo kėlimas buvo

matomas arba kaip savotiška forma ir priemonė, reikalinga tobulesniam žmonijos būviui pasiekti, arba kaip galbūt tik šalutinis, bet tam tikra prasme *neapeinamas* individo veiklos visuomenėje rezultatas.

Literatūra:

1. Assmann, A., 2011, *Cultural Memory and Western Civilization: Functions, Media, Archives*, New York: Cambridge University Press.
2. Assmann, J., 2011, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*, New York: Cambridge University Press.
3. Baar, M., 2010, *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*, New York: Oxford University Press.
4. Baltuonė, A., 2003, *Vincas Krėvė: gyvenimas ir kūryba*, Vilnius: Baltos lankos.
5. Erll, A., 2011, *Memory in Culture*, transl. by S. B. Young, Palgrave Macmillan Memory Studies.
6. Gaidauskienė, N., 2018, *Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė: modernėjančios savimonės kontūrai*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
7. Gieda, A., 2017, *Manifestuojanti Klėja: Istorikai ir istorika Lietuvoje 1883–1940 metais*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
8. Griškaitė, R., 2013, *Auszra* ir Teodoras Narbutas, *Archivum Lithuanicum*, t. 15, p. 191–270.
9. Gudaitis, L., 1977, *Platėjantys akiračiai: Lietuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais*, Vilnius: Vaga.
10. Jurgutienė, A., 1998, *Naujasis romantizmas – iš pasiūlgimo: Lietuvių neoromantizmo pradininkų estetinė mintis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
11. Kavolis, V., 1994, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga.
12. Krutulys, T., 2020, Istoriniai straipsniai lietuvių periodinėje spaudoje 1904–1918 m.: kiekybinė apžvalga, *Lituanistica*, t. 66, nr. 3 (121), p. 203–216.
13. Kubilius, V., 1996, *XX amžiaus literatūra*, Vilnius: Alma littera.
14. Lukacs G., 1991, *The Historical Novel*, transl. by H. and S. Mitchell, London: Merlin Press.
15. Mačiulis, D., 2009, Vardas lietuvių kultūrinėje atmintyje: Pilėnų kunigaikščio Margirio atvejis, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 8, p. 346–353.
16. Martišiūtė, A., 2006, *Pirmasis lietuvių dramaturgijos šimtmetis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
17. Martišiūtė, A., 2000, *Vydūno dramaturgija*, Vilnius: Litimo.
18. Raila, E., 2019, *Lietuvystės Mozė: Jono Basanavičiaus gyvenimo ir ligos istorija*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.
19. Speičytė, B., 2012, *Anapus ribos: Maironis ir istorinė Lietuva*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
20. Staliūnas, D., 2015, Lietuviškojo nacionalizmo erdvėkūra iki 1914 m., in: D. Staliūnas,

- sud. *Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmetyje*, Vilnius: Baltijos kopija, p. 141–174.
21. Staliūnas, D., 2013, Lietuvos idėja „Aušroje“, *Archivum Lithuanicum*, t. 15, p. 271–292.
 22. Subačius, P., 1999, *Lietuvių tapatybės kalvė: tautinio išsivadavimo kultūra*, Vilnius: Aidai.
 23. Sverdiolas, A., 1996, *Steigtis ir sauga: kultūros filosofijos etiudai*, Vilnius: Baltos lankos.
 24. Terdiman, R., 1993, *Present past: Modernity and the memory crisis*, Ithaca and London: Cornell University Press.
 25. Viliūnas, G., 1992, *Lietuvių istorinis romanas*, Vilnius: „Mokslas“.
 26. Zalatorius, A., 2003, *Vincas Krėvė: Nebaigta monografija*, sud. J. Sprindytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
 27. Žentelytė, A., 1989, Lietuvių tautinio atgimimo mitologija, *Literatūra*, t. 36 (1), p. 55–72.
 28. Žentelytė, A., 2001, Vincas Pietaris (1850–1902), in: J. Girdzijauskas, sud. ir vyr. red., *Lietuvių literatūros istorija: XIX amžius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 780–798.

Šaltiniai:

1. Basanavičius, J., 1883a, Apie senoves Lietuvos pilies, *Auszra*, 5, p. 129–135.
2. Basanavičius, J., 1891, *Apie senoves Lietuvos Pylis*, Tilžėje: Raszytojo kasztu ant naudos „L. M. Draugystos“ Baltimoreje, Spaustuve pas M. Jankaus.
3. Basanavičius, J., 1907, Baudžiava Lietuvojė: Historiškai-kultūriška studija, in: *Lietuvių tauta*, Kn. 1, d. 1, p. 89–138.
4. Basanavičius, J., 1905, Dar kartą apie įsteigimą „mokslo“ draugijos, in: *Vilniaus žinios*, 153, p. 1.
5. Basanavičius, J., 1893, *Etnologiškos smulkmenos*, Tilžėje: Rašytojo kaštu ant naudos „L. M. Draug.“ Amerikoje. Spaustuveje Otton von Mauderodes.
6. Basanavičius, J., 1884, Isz musu praeigos: Lietuviu „Dunojus“ ir Rimenu „Danubius“, *Auszra*, 7–8, 227–234.
7. Basanavičius, J., 1885a, Isz musu praeigos: Žines apie pirmus Lietuvos gyventojus, *Auszra*, 4–5, p. 105–111.
8. [Basanavičius, J.] Bassianis, 1883b, Knygos apie Lietuvą, *Auszra*, 2, p. 49–50.
9. Basanavičius, J., 1919, *Levas lietuvių pasakose ir dainose: Folkloro studija*, Vilniuje: „Švyturio“ spaustuvėje.
10. Basanavičius, J., 1898, *Lietuvizškai-trakiszkos studijos*, Shenandoah, Pa.
11. [Basanavičius, J.] B., 1883c, Priekalba, *Auszra*, 1, p. 3–7.
12. Basanavičius, J., 1885b, *Žiponas bei žipone ir auksingumas bei sidabringumas lietuviškun dainun*, Tilžėje: Spaustuveje Otto iš Mauderodes.

13. Basanavičius, J., 1885c, *Žirgas ir vaikas: vistariškai-archeologiškas ištyrinėjimas*, Tylžeje: Spausta rašejo kašta ant „Byrutes“ gero.
14. [Be autoriaus] 1886, Isz Skaisgiriū, *Auszra*, 6, p. 185–187.
15. [Be autoriaus] 1884, Gromatu skardine: Jonui R., Petrop., *Auszra*, 5–6, p. 212.
16. Bendr., 1896, Mūsų poėzija: Lietuvos kanklės. Išleido V. Kalvaitis, in: *Varpas*, 1, p. 9–11.
17. [Biliūnas, J.] Jonas Gražys, 1905, Kaimiečių kovos su ponais Belgijoje ir Prancuzijoje XIV amžiuje, in: *Iš istorijos: Kaimiečių kovos su ponais*, sut. Varguolių bičiuliai, Plymouth, Pa: Spauda „Vienybės Lietuvnų“, p. 29–47.
18. Biržiška, M., 1910a, Antanas Klementas, in: *Lietuvių tauta*, Kn. 1, d. 4, p. 495–529.
19. [Biržiška, M.] M. B-ka, 1910b, Apie literatūros istoriją ir mūsų „istorijas“, in: *Visuomenė*, 2, p. 45–49.
20. Biržiška, M., 1914, Iš D. Poškos raštų, in: *Lietuvių tauta*, Kn. 2, d. 3, p. 329–375.
21. [Biržiška, M.] M. B-ka, 1910–1911, Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu, in: *Visuomenė*, 4, p. 117–123; 5, p. 156–161; 6, p. 198–206; 7–8, p. 156–262; 10, p. 324–333; 11–12, p. 358–365; 1, p. 3–11; 2, p. 56–63; 4, p. 129–135; 5, p. 180–186; 6, p. 238–246; 7–8, p. 270–280.
22. Biržiška, M., 1915, Mažosios Lietuvos visuomenė Duonelaičio metu, in: *Pirmasai baras*, Vilniuje: Martino Kuktos spaustuvė.
23. Biržiška, M., 1911, Prie M. Valančiaus „Žemaitių wiskupistės“, *Lietuvių tauta*, Kn. 2, d. 1, p. 131–132.
24. [Biržiška, M.] Analfabetas, 1910c, Visuomenės istorijos mokslas ir studentija, in: *Visuomenė*, 7–8, p. 263–268.
25. [Davainis-Silvestraitis, M.] Veversys, 1885, Lietuva ir jos sunus, in: *Auszra*, 1, p. 20–22.
26. Fromas-Gužutis, A., 1910a, *Gedimino sapnas: 4 veiksmų (5 paveikslų) istorijos drama*, Ryga: K. Narkevičiaus ir P. Janulevičiaus spaustuvė.
27. [Fromas-Gužutis, A.] Aleksandras Gužutis, 1893, *Iszgriovimas Kauno pilies 1362 m.: dramatas keturiuse apsireiszkimuse, paraszytas isz Lietuvos deju*, Plymouth, Pa.: Kasztais Raszliawiszkos Draugystės ir Juzo Paukszcio. Spaustuvėje Juzo Paukszcio.
28. Fromas-Gužutis, A., 1910b, *Vaidilutė arba Žemaičių krikštas: 5 veiksmų (6 paveikslų) istorijos drama*, Ryga: Spaustuvė K. Narkevičiaus ir P. Janulevičiaus.
29. Gira, L., 1910b, *Kerštas: 3 veiksmų 4 paveikslų tragedija iš senovės laikų*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė.

30. [Gira, L.] L. Gerulis, 1907, „Lietuvių Mokslo Draugija“ ir jos įsteigimas, *Lietuvių tauta*, Kn. 1, d. 1, p. 149–160.
31. Gira, L., 1913, Literatūros pašnekos. Naująjį žygį pradedant, in: *Vaivorykštė*, I knyga, p. 202–207.
32. Gira, L., 1910a, *Milžinkapių daina: eilės*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė.
33. Grinius, K., dr., ir L. M. D-jos Folkloro Komisijos nariai: prof. E. Volteris, dr. J. Basanavičius, kun. J. Tumas ir adv. [A.] Janulaitis, 1910, *Trumpa Folkloro dalykams rinkti programa*, Vilniuje: Lietuvių Mokslo Draugijos leidinys, M. Kuktos spaustuvė.
34. [Herbačiauskas, J.] Juozapas A. Gerbačiauskis, 1907a, Genijaus meilė, in: *Gabija: rinktinė knyga, paaukuota Lietuvos dainiaus vyskupo Antano Baranaucko atminimui*, Krokovoje: Jegailos universiteto spaustuvėje.
35. [Herbačiauskas, J.] Juozapas Gerbačiauskis, 1907b, Lietuvos griuvėsių gimnas: dainiaus symphoniškas sapnas, in: *Gabija: rinktinė knyga, paaukuota Lietuvos dainiaus vyskupo Antano Baranaucko atminimui*, Krokovoje: Jegailos universiteto spaustuvėje.
36. Yčas, J., 1910, Kaip Lietuvis 1382 m. Maskvą nuo totorių gynė, in: *Lietuvių tauta*, Kn. 1, d. 4, p. 463–468.
37. [Jablonskis, J.] Kaz. Obelaitis, 1894, Kritika ir bibliografija: Etnologiškos smulkmenos. Parašė Dr. J. Basanavičius, in: *Varpas*, 2, p. 29–32.
38. [Janulaitis, A.] A. J. Daubaras, 1902, *Adomas Mickevyčia (1798–1855): jo gyvenimas, raštai ir darbai*, Plymouth, PA: Spauda ir kaštai „Vienybės Lietuvninkų“.
39. [Jakštas, A.] Druskus, 1907, Biblijografija ir kritika: Gabija, in: *Draugija*, 10, p. 208–212.
40. Janulaitis, A., 1908, *Emilija Pliateraitė: Lenkmečių karžygė (1806–1831)*, Tilžėje: Spindulys.
41. Janulaitis, A., 1910a, *Kun. Liudvikas Adomas Jucevičius, Lietuvos rašytojas (1813–1846): Trumpas aprašymas jo gyvenimo ir veikimo*, Vilniuje: M. Kuktos spaustuvė.
42. [Janulaitis, A.] N. N., 1903, *Kur lietuvių senoveje gyventa? Patriotiškas vistariškai-arkeologiškas ištyrinėjimas*, Bitėnai.
43. Janulaitis, A., 1918, Lietuvių Statutai ir jų istorija, in: *Lietuvos aidas*, 95 (143), p. 2–3; 96 (144), p. 2; 98 (146), p. 2.
44. Janulaitis, A., 1916, *Lietuvos visuomenės ir teisės istorija*, Sekdamas Stanislovą Kutrzebą, Vilniuje: Bajevskio spaustuvė.
45. Janulaitis, A., 1913, *Simanas Daukantas: Jo gyvenimas, darbai ir vargai (1793–1864)*, Vilniuje: Martyno Kuktos spaustuvėje.

46. [Janulaitis, A.] Žmogus, 1905, Užbaiga, in: *Iš istorijos: Kaimiečių kovos su ponais*, sut. Varguolių bičiuliai, Plymouth, Pa: Spauda „Vienybės Lietuvnių“, p. 57–60.
47. Janulaitis, A., 1910b, *Valstiečiai ir 1831 m. Revoliucija Lietuvoje*, Vilniuje: M. Kuktos spaustuvė.
48. Janulaitis, A., 1910c, *Valstiečių sukilimas XVIII amžiuje Lietuvoje*, Vilniuje: „Vilniaus Spaustuvė“.
49. Kėkštas, J., 1885, Musu vargai, in: *Auszra*, 9, p. 257–261.
50. Kėkštas, J., 1886, Dvase ir medega, in: *Auszra*, 6, p. 161–164.
51. [Kymantaitė, S.] S. K., 1908, Į rašytojus: „Dainos“ konkursas ir istorijos drama, in: *Viltis*, 55 (90), p. 1.
52. Kymantaitė-Čiurlionienė, S., 1919, *Kalinys: Tikras Lietuvos istorijos atsitikimas*, Vilnius: „Švyturio“ spaustuvė.
53. Kymantaitė-Čiurlionienė, S., 1910, *Lietuvoje: kritikos žvilgsnis į Lietuvos inteligentiją*, Vilniuje: Juozapo Zavadzkiego spaustuvės išleidimas.
54. Kymantaitė, S., 1907, Rašytojų suvažiavimui Žodelis, in: *Viltis*, 30, p. 2–3.
55. Kraševskis, J., 1882, *Witolorauda: giesme iz padawimu Lietuwas, lietuwiszkay iszgulde su iszreiszkimais nepaprastu žodžiu J. A. W. Lietuwis* [A. Vištelis-Višteliauskas], Antra dalis, Poznaniuje: Kasztu Dro J. I. Kraszewskio, Spaustuwej wardu J. I. Kraszewskio (Dro. W. Lebinskio).
56. Krėvė, V., 1912, *Dainavos šalies senų žmonių padavimai*, Vilnius: M. Kuktos spaustuvė.
57. Krėvė, V., 1910, *Šarūnas, Dainavos kunigaikštis: dramatizuotoji poëma keturiais veikimais*, I tomas, Vilnius: „Viltis“ išleidimas, M. Kuktos spaustuvė.
58. Krėvė, V., 1911, *Šarūnas, Dainavos kunigaikštis: dramatizuotoji poëma keturiais veikimais*, II tomas, Vilnius: „Viltis“ išleidimas, M. Kuktos spaustuvė.
59. [Maironis] Stanyslovas Zanavykas, 1891, *Apsakymai apie Lietuvos praeigą*, Tilžė: Kasztu Lietuvos mylėtojų spausdinta pas O. v. Mauderodės.
60. Maironis, 1892, Trakei, in: *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalga*, 5, p. 35.
61. [Malinauskaitė-Šliūpienė, L.] Agle, 1884, Lietuvos miszkai, in: *Auszra*, 12, p. 416–418.
62. [Mikšas, J.] M., 1883, Musu knigos: Witolorauda, in: *Auszra*, 1, p. 18–19.
63. [Petkevičaitė, G.] 1911, Sofijos Čiurlianienės (Kymantaitės) „Lietuvoje“ kritika, in: *Lietuvos žinios*, 2, p. 2–3.
64. Pietaris, V., 1904–1905, *Algimantas arba Lietuviai XIII szimtmetyje: Istoriszka apysaka*, t. 1–5, Shenandoah, Pa: Lietuviu kataliku spaudos bendrijos spaustuveje.

65. [Pietaris, V.] 1894, *Lietuviai amžių gludumuse*, Tilžėje: Kasztu ir spaustuvėje Otto v. Mauderodės.
66. [Šikšnys, M.] M. Šiaulėniškis, 1905, *Pilėnų kunigaikštis: Tragėdija 5-uose veiksmuose*, Ryga.
67. [Šliūpas, J.] J. Szl., 1884a, Debesiu iszsklaidinimas, *Auszra*, 4, p. 105–113; 5–6, p. 153–159.
68. Šliūpas, J., 1909, *Gadyne šlektos viešpatavimo Lietuvoje (1569–1795) ir Lietuviškasis Statutas Zigmanto I*, Pagal T. Čackį, Chicago, Illinois: Turtu ir spauda „Lietuvos“.
69. [Šliūpas, J.] 1890, *Lietuvizkiejie rasztai ir rasztininkai: Raszliszka peržvalga parengta Lietuvos mylėtojo*, Tilžėje: Kaszta Baltimorės M. D. L. M. Draugystes.
70. Šliūpas, J., 1904, *Lietuvių tauta senovėje ir šiądien*, Plymouth, PA: Spauda ir raštai „Vienybės Lietuvninku“.
71. Šliūpas, J., 1905, *Lietuvių tauta senovėje ir šiądien*, Antras tomas, Plymouth, PA: Spauda ir raštai „Vienybės Lietuvninku“.
72. Šliūpas, J., 1897, *Lietuvystes praeite, dabartis ir ateitis: Istoriszkai socijologiszkas pieszinys*, Scranton, Pa: Spausdinta spaustuvėje „Kardo“ Baltimore Md.
73. [Šliūpas, J.] J. Szl., 1884b, Tikrasis jeszkinis teviniszkumo, *Auszra*, 1–3, p. 1–10.
74. [Totoraitis, J.] Dr. J. Norus, 1905, Rupinkimės Lietuvos istorija, *Vilniaus žinios*, 63, p. 1.
75. [Vištelis-Višteliauskas, J.] 1882, Progalis, in: *Witolorauda: giesme isz padawimu Lietuwos*, lietuwiszkay iszgulde su iszreiszkimais nepaprastu žodžiu J. A. W. Lietuwis [A. Vištelis-Višteliauskas], Antra dalis, Poznaniuje: Kasztu Dro J. I. Kraszewskio, Spaustuwej wardu J. I. Kraszewskio (Dro. W. Lebinskio).
76. [Vištelis-Višteliauskas, J.] J. A. W. L., 1883, Regejimas, in: *Auszra*, 2, p. 29–34.
77. Vydūnas, 1913, *Amzina ugnis: dramatiška trilogija*, Tilžėje: šita veikala išleido „Rūta“. Ji spaudė Otto v. Mauderodė.
78. Vydūnas, 1913, *Musu laimėjimas: Mysteria*, Tilžėje: Ruta.
79. Vydūnas, 1954, *Probočių šešėliai*, Išleido knygų leidykla TERRA, finansuojama Vydūno Fondo Komiteto. Spaudė M. Morkūno spaustuvė.
80. Voldemaras, A., 1906, Bibliografija: Maironis. Lietuvos istorija, *Vilniaus žinios*, 242 (560), p. 3.
81. Voldemaras, A., 1910, Lietuviai mūšyje ties Žalgiriu, *Viltis*, 14 (349), p. 2–3.
82. Voldemaras, A., 1909, Tautinė Kova Didžiojoje Lietuvos Kunigaikštijoje XV ir XVI Amžiuose. Iš rusų kalbos vertė Kazys Kasakaitis, in: M. Šimkus, red. *Profesorius Augustinas*

Voldemeras, Raštai: 90 metų sukakčiai paminėti, 1973, Chicago, Ill: Lietuvos atgimimo sąjūdis, p. 149–183.

Santrauka

Lietuvių tautiniam judėjimui, vykusiam tuo metu, kai Europa išgyveno vadinamąją „atminties krizę“, pasireiškusią praeities nuotoliu nuo gyvenamosios dabarties, pasiryžus suburti tautinę bendruomenę, buvo itin svarbu parodyti šios bendruomenės tęstinumą laike, padėti jai apibūdinti pačiai save, kitaip tariant, kurti jos tapatybei būtiną kultūrinę atmintį. Šitai lėmė išaugusį tiek lietuvių istoriografijos, tiek istorinės literatūros kiekį, tačiau kadangi šios dvi sritys, kaip kultūrinės atminties medijos, teoriškai turi kiek skirtingą santykį su šia atmintimi, nevienodus prieigos prie praeities būdus, šiame darbe pasirinktos tyrinėti šių sričių sąveikos, tikintis, kad būtent šios sąveikos padės išryškinti tuomet būdingiausius bendros tautai atminties bruožus bei jų kaitą. Šiam tikslui buvo ieškota atitikimų (kartu įvertinant neatitikimus) tarp istoriografijos ir istorinės literatūros turinių, jomis perteikiamų pagrindinių idėjų, o taip pat atsižvelgta į persipynimus tarp šių dviejų sričių stiliaus, žanro požiūriu. Šitai kartu padėjo nustatyti ir istoriografijos bei istorinės literatūros kaip atminties medijų pobūdį aptariamam laikui bei šio pobūdžio kaitą, kintant pačiai tautos kultūros terpei. Kad būtų galima aiškiau matyti kultūrinės atminties ir jos medijų kaitą pasirinktas periodas nuo paties tautinio judėjimo ir istorinių raštų suklestėjimo 1883 m. iki nepriklausomos valstybės įkūrimo 1918 m. Buvo tirti dviejų kartų istorikų ir rašytojų raštai apie praeitį – pirmosios (aušrininkų) kartos, kurios istoriografinių darbų artimumas literatūriniais daug kartų pabrėžtas įvairiuose diskursuose; ir antrosios kartos, siekusios atriboti savo atstovaujamas sritis vieną nuo kitos, vystyti istoriją kaip mokslą, o literatūrą kaip grynąjį meną (todėl jų tarpusavio sąveikų bei jų santykio su kultūrine atmintimi anksčiau neieškota). Buvo nustatyta, kad pirmosios kartos aktyviausio veikimo metu (1883–1904 m.) istoriografija ir istorinė literatūra dirbo išvien konstruodamos tam tikrą mitinį tautos istorijos vaizdinį, praeityje išvelgdamos svarbiausius jos savitumo elementus, elgsenos, gyvensenos, valstybės tvarkymo modelius, kurie kartu buvo idealizuoti, priartinti prie gyvenamosios dabarties bei tarnavo kaip pavyzdys ateičiai. Antrosios kartos (1904–1918 m.) raštai apie praeitį savo ruožtu jau sąveikavo praplėsdami arba gilindami pirmosios kartos kurtą praeities vaizdą, kartu, parodę jame daugiau gyvenamajai dabarčiai artimų negerovių, siekė jį deromantizuoti. Taip pat, nors pirmosios kartos istoriniai raštai buvo orientuoti vien į tautą, antroji jau dalino žvilgsnį tarp tautos, visos žmonijos ir paties žmogaus. Teoriniuose kultūrinės atminties tyrimuose literatūra laikoma šiai atminčiai palankiausia medija dėl joje dominuojančio fikcijos elemento ir tai atsiskleidė jau pirmosios kartos raštuose, kuriuose rašytojai, laisviau naudodami vaizduotę nei istorikai, galėjo drąsiau keisti istorinius faktus, taip „sukoncentruodami“ savo kūrinuose daugiau prasminių akcentų ir padarydami juos įtaigesnius tautai. Kita vertus, pirmosios kartos istoriografija vienintelė išsamiai perteikė atminčiai reikalingą visą tautos gyvenimą aprėpiantį „didįjį pasakojimą“, kuris iš esmės nebuvo pakeistas vėlesniais laikais. Antrosios kartos laiku vaizduotė tapo dar didesne skirtimi tarp šių dviejų atminties medijų – istorijai kaip mokslui atsisakius vaizduotės, istoriografija tolo nuo kultūrinės atminties

mitinio pasaulėvaizdžio, tačiau praturtino atmintį naujais archyviniais duomenimis, daugiau apibūdino išorinius visuomenės procesus, o istorinė literatūra mitinį pasaulėvaizdį išlaikė, naujai suaktualino svarbiausius aušrininkų atminties aspektus, toliau gilinosi į praeitį, ieškodama joje lietuviškumo esmės, galėjo aiškiau iškelti XX a. pr. svarbų individo kultą, atskleisti asmens vidinį santykį su praeitimi ir tautine tapatybe bei reflektuoti pačią kultūrinę atmintį, jos kūrimo ir sklaidos būdus.

Summary

Since the Lithuanian national movement (which took place at a time when Europe was experiencing the so-called “memory crisis”) aimed to unite a national community, it needed to show the continuity of this community over time, to help it describe itself, in other words, to create its cultural memory necessary for its identity. This led to an increase in the volume of both Lithuanian historiography and historical literature, but since these two fields, as medias of cultural memory, theoretically have a somewhat different relationship with this memory, different ways of accessing the past, in this work the relations between these fields were chosen to study, hoping that these relations will help to highlight the features of the common nation’s memory and its changes over time. For this purpose, correspondences were sought (while assessing discrepancies) between the contents of the texts of historiography and historical literature, and the main ideas conveyed by them. The interweaving between these two fields in terms of style and genre was also taken into account. This also helped to determine the nature of Lithuanian historiography and historical literature themselves, as medias of memory, and the change of this nature during the time in question. The time period chosen for this work is from 1883 (the rise of the Lithuanian national movement and flourishing of historical writings) to 1918 (the establishment of an independent state). The works studied here were of two generations – the first (*aušrininkai*) generation, whose historiographical and literary writings had a noticeably close relation between each other; and the second generation, which sought to separate science of history and literature in order to make them more professional (therefore, interactions between this generation’s historiography and historical fiction, and their relationship with cultural memory have not been previously explored). It was found that during the most active period of the first generation (1883–1904), historiography and historical literature worked together to construct a certain mythical image of the nation’s history, seeking in the past for the most important elements of national identity, models of behavior, lifestyle, social structure, which were simultaneously idealized, adapted to the norms of the present, and served as an example for the future. The historical writings of the second generation (1904–1918), in turn, interacted by expanding or deepening the narrative of the past, created by the first generation, and at the same time, by aiming to deromanticize it. Also, although the historical writings of the first generation were oriented solely towards the nation, the second generation divided its gaze between the nation, all of humanity, and the individual. In theoretical studies literature is considered the most favorable medium for cultural memory due to prominent element of fiction in it, and this was already evident in the works of the first generation, since writers of literature were able to use their imagination more freely than historians and could change historical facts more boldly, thus “concentrating” more meaningful accents in their texts and making them more compelling to the people. On the other hand, the historiography of the first generation was the only one that comprehensively conveyed the “grand narrative” of the entire nation’s life, which is essential for

cultural memory. In time of the second generation, as historical science purposely distanced itself from imagination, historiography lost the mythical worldview of cultural memory, but enriched memory with new archival data, while literature retained the mythical worldview, newly actualized the most important aspects of the first generation's memory narrative, was able to fully "reveal" in history at the time significant individual consciousness, and to reflect on cultural memory itself.